

પને સર્વદા બનતી આવી છે. પણ વળી જ્યારે નવી પ્રવૃત્તિ કળદાનક સિદ્ધ થઈ પગભર થાય છે ત્યારે પ્રથમ કરનાર પોતે જ અથવા તેમના ઇશને એ નવી પ્રવૃત્તિને પૂરા બળથી પોષે છે. વ્યાખ્યાનમાળાની નવી પ્રવૃત્તિની ખાજતમાં પણ કે.ઈ રૂઢીચુસ્ત લાઘવોને ધર્મનાશ ક્રિયા, બીક લાગે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એવા પુરાણપ્રિય ભાઈઓનું અસ્તિત્વ જ એક રીતે નવીન પ્રયાની યોગ્યતા અને તેની સચેતનતાની કસોટી બને છે. જો જૂની પ્રયાના પ્રેમીઓ નવી પ્રયાનો વિરોધ ન કરે તેમજ ખામીઓ ન બતાવે તો નવી પ્રયા શરૂ કરનાર બેપરવાઈથી પોતાનું વહાણ ગમે તે દિશામાં અને ફાવે તે રીતે હંકારે જાય, જે તેમને માટે અને તેમની પાછળ ચાલનારાઓને માટે ભયરૂપ જ સિદ્ધ થાય. તેથી નવી પ્રયા શરૂ કરનાર જો ધારજવાન તેમજ વિચારવાન હોય તો તેણે પુરાણપ્રયા પ્રેમીઓના વિરોધને આવકારવો જોઈએ અને તેને આશીર્વાદસભ લેખવો જોઈએ. તેણે માનવું જોઈએ કે જો મારી પ્રવૃત્તિમાં તત્ત્વ નહિ હોય તો તે જલદી નાશ થવાને યોગ્ય છે એટલે એ નાશમાં સામાનો વિરોધ સહાયક દોષાથી તેણે એ વિરોધને સત્કારવો જોઈએ. વળી જો પ્રવૃત્તિમાં તત્ત્વ હશે તો એ તત્ત્વ સામાના વિરોધદારા વધારે કસાઈ લોકોની નજરે ચડશે અને ત્યારે કિંમત અંકારો. એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ સામાનો વિરોધ બહુ કિંમતી છે.

જે થોડા ભાઈઓને એમ લાગતું હોય કે દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વોનો આ વ્યાખ્યાનમાળાથી લોપ થઈ રહ્યો છે. એને અને અરીાં ટુંકમા એક જ દલીલ આપવા ઇચ્છીએ છીએ અને તે જૈન પ્રસિદ્ધ મુનિ “ સ્તવાદ્યવ્યવસ્થા ” ની. પીતરાયદેવ, પીતરાયતત્ત્વો સાધક ગુરુ અને પીતરાયતત્ત્વની સાધનારૂપ ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વ સત્ત્વરે મુનિ છે એનો લોપ કે નાશ મદાપ્રથમ પણ કરી ન શકે. એના બાલરૂપો જે ઉત્પાદ જને બલરૂપ છે તેને કેઈ અમરૂપ

પોતાનાં આદક તરીકે નામે લખાવ્યાં. ઘણાઓએ એકથી વધારે
 કલ્પ ખરીદી અને આ પ્રવૃત્તિને વધાવી. અમે અહીં કેઈ આદક-
 ભાઈઓનાં નામ નથી આપતા કારણકે એવી યાદી વધારી નકામી
 નામની લાલચ બિબી કરવી એ યોગ્ય નથી. સૌએ પોતાનું કર્તવ્ય
 સમજીને જ આદક તરીકે નામ લખાવેલ છે. એ, કર્તવ્ય પુસ્તક
 વાંચવાથી અને તેના પ્રચાર કરવાથી પૂર્ણ થાય. માત્ર નામ જ પાવથી નહિ.

હિરાબાગના વ્યાખ્યાન હોલનો પુરો ઉપયોગ કરવા તેના
 વ્યવસ્થાપકોએ અમારા પ્રત્યે જે ઉદારતા દર્શાવી તે બદલ અમે
 તેમના આભારી છીએ. અને સાથે એટલું નોંધવાની પણ રજા
 લઈએ છીએ કે તેમણે તેમની મુકરર ફી ન લેવામાં જૈનત્વને હાજો
 એવો વિદ્યાર્થેષ જ દર્શાવ્યો છે. આ સિવાય બીજા જે જે ભાઈઓએ
 અમને એક અથવા બીજી રીતે મદદ કરી છે તે તે બધાના
 અમે આભારી છીએ.

યુવક સંઘના મંત્રીઓ,
 મુંબઈ.

તા. ૬. અસ્પૃશ્યોને લગતા જે લેખો જે પં. મુખલાલજીએ
 લખેલા અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનભાગ પછી જ એ હીલચાલ વખતે
 બીજા છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તે ઉપયોગી જણાયાથી અમે આ
 પુસ્તકમાં ફરી છાપ્યા છે.

विषयानुक्रम

ખુલાસો	(પં. સુખલાલજી)	૧-
ધર્મ અને સમાજ	"	૪-
સાત્ર અને રાત્ર વચ્ચે શો ફેર ?	"	૧૪-
અસ્તિત્વ અને નાસ્તિક શબ્દની		
મીમાંસા	"	૨૧-
મર્ધધર્મના નળ સિદ્ધાંતો	(સૌ. વેણીબહેન કાપડીયા)	૩૪-
અધ્યાત્મ	(મોહનલાલ ભગવાનદાસ સોસિસિટર)	૪૪-
ધર્મનો બમ	(ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ)	૬૬-૯
જૈનધર્મની વિચળના	(ઉમેદચંદ બગેરીયા)	૭૭-૮
જૈનધર્મમાં પરિવર્તનો અને તેના પરિણામો	(મોહનલાલ દલીચંદ દેશ વકીલ)	૮૭-૧૦
અપૂરવો અને જૈન મરુતિ	(પં. સુખલાલજી)	૧૦૫-૧૦
અપૂરવો અને કારણ		૧૦૬-૧૧
ધર્મો મેં જિન્નના	(પં. દરશામલાલજી)	૧-૧૮
જૈનધર્મ પર અન્ય ધર્મોના પ્રભાવ (પ. નાગુભાઈ)		૧૬-૪૪
જૈન ધર્મની કંઈ કિમ-	(જા. સુ. મુ. જા. ન. વા. ન.)	૨૫-૫
દર્શને દે		

ખુલાસો

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળાના ઉદ્દેશ વિષે કંઈક ખુલાસો કરવો યોગ્ય
 . આ વ્યાખ્યાનમાળાનો ઉદ્દેશ શુરુપદ મેળવવાનો અગર તો કંઈનું
 રત્નવિક શુરુપદ નષ્ટ કરવાનો નથી. એજ રીતે આનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ-
 તિષ્ઠા મેળવવાનો અગર અર્થપ્રાપ્તિનો પણ નથી. જે લોકો શ્રદ્ધાળુ
 અને આદરભક્તિથી પણસણની ચાલતી પરંપરામાં રસ લે છે તેમને
 પ્રેરણાકાંક્ષાથી અથવા તો વ્યાખ્યાનશ્રવણમાંથી હોડવવાનો પણ આ
 વ્યાખ્યાનમાળાનો ઉદ્દેશ નથી. ત્યારે આનો ઉદ્દેશ શો છે એ પ્રશ્ન
 રહે જ છે.

આજે વિશ્વ સાથેના સંબંધની દૃષ્ટિએ, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ,
 અને સમાજ તેમજ કુટુંબની દૃષ્ટિએ અનેક શૂંચરાડા ભરેલા પ્રશ્નો
 હતા થયા છે અને ઊભા થતા જાય છે. અને એ પ્રશ્નો
 કંઈ જ અરથાને નથી, તેમજ ધાર્મિક સંબંધ વિનાના પણ નથી,
 પેટલે તેની વહેવારુ અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરવી પ્રાપ્ત
 હાય છે. અમે તેટલા મોટા મૂડીદાર અને ખીજની પરવા વિના પોતાનું
 ઈન્ત્ર ચલાવ્યે રાખનાર એક એકલવાયા વ્યાપારી જીનને કંઈ રાષ્ટ્ર-
 વક જઈને કહે કે તમે સ્વદેશી કપડાં પહેરો, અને તો ખાદી
 વેકારો, કેમિસનું ફરમાન છે, જીન ધર્મ પણ પહેલાં પાડોસી ધર્મનો
 અભ્યાસ કેળવી પછી જ વિશ્વધર્મી થવાની શક્યતા દર્શાવે છે તો
 આ સાંભળી પેલા પૈસાદાર જીનને રાષ્ટ્રીય અને ધર્મદૃષ્ટિએ સ્વદેશી વસ્તુ
 વેચે વિચાર અગર નિર્ણય બાંધ્યા વિના નહિ આવે. ધારો કે કંઈ
 એક ખૂબ શાન્ત અને વયોદદ બાઈની વિધવા લઘુ પુત્રો, ભગિની,
 અને પુત્રવધુએ કંઈક જૂલ કરી અને જૂલને પરિષ્કારે તે ધર્મમંડલમાં
 પાવી. અત્યાર સુધી વડિલ ગમે તેરો શાન્ત, અસિપ્ત અને અનન્ય

બેપરવા રહેવા પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં આવે વખતે તેને સામ પ્રશ્નનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ઉકેલ કરવો પડ્યો. એ મર્સાંદત્યા વત કે એ બાઈને પ્રસૂતિગૃહમાં મોકલી જન્મે જીવને જરૂરી સેચે જાહેર દિંમન દાખવી તે એ બાઈ ધૂમ્મકર્તા હોય તો એનું પ કરાવી આપશે એ એક કામડો છે. કામ વિષયમાં વ પૂછ્યા વગર ગુપ્તરૂપ હજી કંઈ તો પછી સામ નિંદાના કાચથી એના વડિલોએ એને ધૂતકારી કાઢવામાં માનવો કે એને પ્રેમથી અપનાવી લેવામાં ધર્મ માનવો પ્રશ્ન પણ આવશે પિતા પરદેશમન અને અંગ્રેજી કા મમે તેટલો વિદુદ્દ હશે પણ હોકરાઓ અને હોકરીઓ ને જતાં હશે તો શું એ પિતા તેઓને હોકરી કે તેઓને અપનાવી તે કોઈ હોય ન હોય ત્યાં એ પૂરતી જ મંસાગ રાખશે એ પણ કેળવણી અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પ્રશ્ન છે એક બાજુ કામપણ સામુદાયિક અગર ધાર્મિક દ્રવ્ય ક્યાં અને ક્યાં જમે પડ અને ક્યાં ધીરે ધીરે જગતમાં પણ સતુ જતુ હશે, તેજ વખ અસાધારણ રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત આવી પડી અમર મુશ્કેલીથી સામાજિક વિષય નાં થયો અમર ધાર્મિક મોટે ખર્ચે કેળવણી તક ક્યાં પડી અને પછી કે કરશે કે પેલા અનામત પડી રહેલ રેમને આ અપનામાં કરી દેશને કે નહિ ? અને ન કરી દેશને તો આ તેજ કરી દેશને તો કરી કરને ? આ તમામ ને નુ રેવ તે કાંઈ આવવાના એટલે એકંદરે આ અપના પ્રત્યેને લગતા મધ્યમુદ્દત અને સ્વર્ગ જુદા ન હો

આ કહે વિચારજનક નેર્મ્યે, વિવિધ ...

એ અન્ય નેર્મ્યે, નિર્મ્યેવરુદ્ધિ નેર્મ્યે આ ...

૧૬ વર્ષનાં આજે અર્ધે રહ્યા છે. દાહરૂત જાત ...

તમામ વિદ્યાર્થી, વાંચક, કોલેજી, પ્રિન્સિપાલ અને ...

કેના માનસમાં જ્યારે ત્યારે આવાજ પ્રશ્નો ઊભા ચાલે છે. ગ્રામ્યરો તો આવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ધાર્મિક અને પોતાની રૂપરાની દૃષ્ટિએ કરવા માગે છે. વળી આવા વિચારપ્રેમીમાં ક્ષોભ વર્તે એવો છે કે તેને ચાલુ પશુસંસ્કૃતિની પરંપરામાં રસ થી. એટલે તે આવા પ્રુદ્ય દિવસોમાં મળેલ વખતનો ઉપયોગ તો ગણગણામાં અને કંટા રખડપટ્ટીમાં અને કંટા અવ્યવસ્થિત કંબળમાં કરે છે. આને બદલે તેઓને વિચાર કરવાની, વિચાર લિખવાની, અને નિર્ણયો બાંધવાની તક આપવામાં આવે તો આ કદાચ ક્રિયાકાંડની દૃષ્ટિએ નહિ છતાં વિચાર અને સદાચારની દૃષ્ટિએ તો જૈન બની રહેવાના.

જમને જ્યારે વિચારજગતિ અને જ્ઞાનનું ખેડાણ માગે ત્યારે એને યોગ્ય રીતે એ વસ્તુ પૂરી પાડવામાં જ લાભ છે. એટલે આ વ્યાખ્યાનમાળા ખરી રીતે પશુસંસ્કૃતિ ને પ્રાચીન પરંપરા માં છે તેની સામયિક પૂરવણી માત્ર છે. વધારે સારું અને યોગ્ય કારણ તો ત્યારે થશે કે જ્યારે ધર્મશુદ્ધિ પોતે જ ધર્મરચનામાં આ બધા પ્રશ્નો ઉપર વિચારપૂર્વક અને ઉદારતાપૂર્વક અસાધારણ પ્રકાશ નાખશે. એ સમય જલ્દી આવે તે માટે જ આ વ્યાખ્યાનમાળા છે. જ્યારે એમને જિજ્ઞાસા, જ્ઞાન અને વિવિધ વિચારોનું વાતાવરણ ઊભું થશે ત્યારે આચાર્ય મહારાજોએ એ ભૂમિકામાં આવવું સહેલું થઈ જશે કારણકે તેઓથી ધર્મરચનામાં રહે છે અને તે રચનામાં પ્રકાશ બહુજ ધીરે ધીરે પ્રવેશ કરે છે. તેથી આવી વ્યાખ્યાનમાળાએ માત્ર જિજ્ઞાસુઓને પગથીએ યકાવવા પૂરતી જ છે.

ધર્મ અને સમાજ

હીડી તરફ બારીકોથી ધ્યાન આપીશું તો જણાશે એકલી રહી શકતી નથી. તે કોઈનો સહચાર શોધે છે. મોકાડાનો તો શું પણ પોતાથી જુદી જાતની હીડીનો પણ નથી શોધતો. તે પોતાની જ જાતના સહચારમાં મસ્ત રહે છે. હુદ્દા પ્રાણીઓથી આગળ વધી પંખી તરફ નજર કરીએ. વિખુટી પડેલી કુકડી મોર સાથે રહેશે તોપણ તે સંતુષ્ટ રા શકે. તેને પણ પોતાની જ જાતિનું સહચર્ય એક જ છે. અને એક હરણ એ બન્ને પોતપોતાની જાતિમાં જોડણી રહી શકે અને જીવન લખાવી શકે તેટલા વિજ્ઞાતિમાં જ સુખ સગવડ હતા પ્રસન્ન નહિ રહી શકે માથુસળાતે બનાવેલ, વશીકાર સેવક, અને સહચારી તરફ પણ બે બી વિનાનો હશે તો તે અસંતુષ્ટ હશે અને તેથી જ તે પાળે પળ બીજા જાતની જોડેબાઈ કરવા હતા પાળા બીજા જોડે જીવનમાં લડીને પણ હેવટે તેની સાથે જીવન અને મૃત્યુ કરશે. પ્રાણી, પક્ષી અને પશુ જાતિનો આ વિષય મનુષ્યમાં પણ જોઈ શકાય છે.

મનુષ્ય, પંખી કે પશુ પાળીને જીવનમાં એક જ જોડે જીવવા શરૂ પળ હેવટે તેની પ્રકૃતિ મનુષ્ય સહચર્ય કરી છે. સમાજ રહેજોકરણી, સમાજ રહે જીવ, અને સગીરી સમાજ રચનાને કારણે સમાજની રચનાની ગતિ અવસ્થામાં આપણે જોઈએ છીએ. મનુષ્ય જિવનના કેન્દ્રિય જીવનને કે રેલવેની રમત રમવા નહીં રહેતો એ વચ્ચે જોડે જીવવા કે મળવા

સમાજની પાત્રતા તો મનુષ્યજાતિમાં જ છે; અને તેનું કારણ તો એ કે મનુષ્યમાં એટલી શુદ્ધિશક્તિ અને વિવેકશક્તિનું બીજ છે. તે પોતાની રહેણીકરણી, પહેરવેશ, ભાષા, ખાનપાન, અને બીજા સંસ્કારો બદલી શકે છે, ફેળવી શકે છે. માણસ આહે ત્યારે પ્રયત્નથી પોતાની જન્મભાષા ઉપરાંત બીજી ભાષાઓ શીખી લે છે, અને તે ભાષાઓ બોલનાર સાથે સહેલાઈથી હળી મળી જાય છે; પહેરવેશ અને ખાનપાન બદલીને કે બદલ્યા સિવાય ઉદારતા ફેળવીને શુદ્ધ પ્રકારના પહેરવેશ અને ખાનપાનવાળા મનુષ્ય સાથે સહેલાઈથી વસી અને બિંદગી ગાળી શકે છે; બીજાનું સારું હોય તે લેવામાં અને પોતાનું સારું બીજાને આપવામાં માત્ર મનુષ્ય જ ઔરવ અનુભવે છે. બિલ દેશ, બિલ રંગ, અને બિલ સંસ્કારવાળી માનવપ્રજા સાથે માત્ર મનુષ્ય જ એકતા સાધી અને વિકસાવી શકે છે. આજ શકિતને લીધે મનુષ્યનો વર્ગ સમાજ નામને પાત્ર થયો છે.

મનુષ્ય જ્યાં હશે ત્યાં કેઈને કેઈ સમાજનો અંશ થઈને રહેવાનો. તે જે સમાજનો અંશ થઈને રહેતો હશે તે સમાજ ઉપર તેના સારાનરસા સંસ્કારોની અસર થવાની. એક મનુષ્ય ખીડી પીતો હશે તો તે પોતાની આજીઆજીના લોકોમાં ખીડીની તથા જગાડી એ બચ્ચનનું વાતાવરણ ઊભું કરશે. અરીજી પીનાર ચીને પોતાના સમાજમાં તે જ રુચી ફેળવશે. એક માણસ ખરો ફેળવાએલ હશે તો તે પોતાના સમાજમાં ફેળવણીનું વાતાવરણ જાગે કે અજાગું ઊભું કરશે જ. એ જ રીતે આખા સમાજમાં કે સમાજના મોટા ભાગમાં જે રીતજાત અને સંસ્કારો રહ્યા હશે (પછી તે ઘટ્ટ દોષ કે અનિષ્ટ) તે રીતજાત અને સંસ્કારોથી ને સમાજના ઘટક માણસને ઝુકન રહેવું એ અશક્ય નહિ તો દુઃશક્ય જેવું થઈ પડશે. તાર કે દીઘીટ ઓશીસમાં કાચ કરનારા અમર રોચનના કમચારીઓ વચ્ચે ઓઠા જણ એવો જઈને રહે કે જે કાંચને ધિસ્તારતો

૧૫ એટલું જ નહિ પણ ગમે તેટલી લાંચની લાલચ છતાં
 ૧૬ જનવા મુચ્છતો ન હોય તો તેવા સાચુલા માણસને માટે
 ૧૭ સીધા વર્ગ તરફથી ભારે ત્રાસ પડવાનો. કારણકે તે લાંચ ન
 ૧૮ તે સ્વભાવિક રીતે જ ખીજા લાચીયાઓનો વિરોધ કરે અને તે
 ૧૯ તાં ખીજો આખો વર્ગ એક સંપ મર્દ કાતો તેને લાંચ લેતો
 ૨૦ અને કાતો તેને હંગામ કરવામાં મણા ન રાખે. જો પેલો
 ૨૧ શક્તિ અસાધારણ દ્વિમત અને શુદ્ધિવાળો ન હોય તો તે ખી
 ૨૨ ધિ નહિ તો છેવટે ખીજાઓ લાંચ લે ત્યારે માત્ર તરફ
 ૨૩ માખખીઆમણા કરે અને તે જ રીતે તેવા વર્ગમાં નથી શકે. એ
 ૨૪ માયે આપણાં દેશ આજ. સી. એસ. ને પરદેશીઓ સાથે તે વર્ગમાં
 ૨૫ હારે પણ અનિષ્ટ સદન કન્ય પડે છે આમ છતાં આવા અનિષ્ટ
 ૨૬ પ્રમાણને જાણવા નમાજના આમેવાનો કે રાજ્યકર્તાઓ કે
 ૨૭ માનુષો ધડે છે જાન નિર્નિયમે આજ છે. એક વખતે
 ૨૮ કેમરે સુધી કન્યાઓને રમવા ને ખાસમાં અમુક નિષિદ્ધ જગ્યા
 ૨૯ સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં નિયમ દખલ થાય કે એ અનિષ્ટ પડે તો
 ૩૦ મોરી હોય તેજ ઉમરે પાંચ થી નીચે નમ ને નિયમ
 ૩૧ ઉલ્લંઘન કરનાર કન્યાને પિતા અને કન્યાના પિતાના
 ૩૨ જમયાં એ નાની કમગના સન્નતા ને ને
 ૩૩ જ્યારે જનુ અનિષ્ટ વર્ષા મકુ ત્યારે ને ને ને ને
 ૩૪ સંભવાતીઓને ખીજો નિયમ પડવા પડે ને ને
 ૩૫ વર્ષા નથી ઉમરમાં કન્યાનું સન્ન કન્યા ને ને
 ૩૬ નિર્દોષ દરે છે અને કાને સંભવા કન્યાના ને ને
 ૩૭ કો છે. એક કસબાર માણસ ગમે તેટલી મકા ને ને
 ૩૮ કસબ મુસલમાને છે એટલા માટે કે જે ત કસબ ને
 ૩૯ ને કસબ જાને કાબ જાને ને ખીજાના ને ને
 ૪૦ ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને
 ૪૧ કસબ ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને ને

તિ લયથી અને કવિ સ્વાર્થથી કરે છે. જો અમુક કામ કરવાની
 પાછળ જગર અમુક કામ ન કરવાની પાછળ લય કે લાલચ ન હોય
 તો તે કામ કરનાર જગર ન કરનાર કેટલા નીકળે એ મોટો સવાલ
 છે. કન્યા એ પણ એક પુત્રની પેઠે સંતતિ જ છે. અને તેથી તેને પણ
 છોકરા જેટલો જ હક હોવો જોઈએ એમ ધારીને તેને દાયજી આપ-
 નાર માળાપ મળે તે કરતાં હજાર કે લાખમણાં વધારે માળાપ
 એવું સમજીને દાયજી કરનાર મળવાનાં કે જો દીકરીક દાયજી આપવામાં
 નહિ આવે તો લાયક ધર કન્યા માટે નહિ મળે અને વળી આપણા
 છોકરાઓ સારે ધેર નહિ વરે. એજ લય કે સ્વાર્થ ધણીવાર છોકરા
 છોકરીઓના શિક્ષણ પાછળ હોય છે અને તેથીજ વ્યવહારુ હેતુ
 સરતાં ધણીવાર છોકરા છોકરીઓનું શિક્ષણ બંધ પડે છે (પછી બસે
 તે છોકરા કે છોકરીઓ શિક્ષણ સેવાને લાયક પણ હોય), કારણ
 કે એ શિક્ષણ કેવળ શિક્ષણ ખાતર આપાતું ન હતું. આ રીતે
 આપણે કેટલાક સમાજોમાં પુનર્જનના પ્રતિબંધ વિશે પણ જોઈએ
 છીએ. જે સમાજમાં પુનર્જન નથી થતાં તેમાં પણ આજે ધણા
 પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એમ ચોક્કસ માનનારાં હોય છે કે બળાતકારી
 વૈધવ્ય એ ધર્મ નથી છતાં તેઓ પોતાની લઘુ પુત્રી કે બહેન જો
 વિધવા થાય તો તેની ઇચ્છા છતાં તેનું લગ્ન કરવા તેમાર થતાં નથી અને
 ધણીવાર તો તેઓ પુનર્જન ઉપર પોતાની મરજી વિરુદ્ધ સખત જાહેર
 રાખે છે. બળાતકારી બ્રહ્મચર્યની આ નીતિની પાછળ લય અને સ્વાર્થ
 સિવાય બીજો કોઈ જ હેતુ હોતો નથી. ગૃહસ્થોની વાત બાલુએ મૂકાએ
 અને ત્યાગી કે ગુરુ મજાતા વર્મની અંદર જાહેર જોઈએ તોપણ
 આપણને જગારી કે તેમના ધણા ખગ નીતિનિયમો અને વ્યવહારોની
 પાછળ માત્ર લય અને સ્વાર્થ જ રહેલાં હોય છે. એકાદ ત્યાગીનો
 દિવ્ય જ્ઞાનાચારી થાય જગર ગુરુ પોતેજ વહે તો તે દિવ્યોનો ગુરુ
 તે દિવ્યની વર્તિ કધરી છે કે નહિ તે જોયા સિવાય પણ જોને વેરધરી
 બનાવી રાખવાનો પ્રયત્ન થતલ કરશે. કારણકે તેને એ દિવ્યની

હારા પોતાની પ્રતિષ્ઠા જવાનો ભય છે. કોઈ શુરુ વડે ત્યારે તેર
અનુગામીઓ એ વંદેલ આચાર્યને પદબ્રથ કરતાં અચકાશે
ઉપર બળાતકારી બહુચર્ચ સાધવાનો પ્રયત્ન કરશે. કારણકે તેમને
સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા ધટવાનો ભય છે. પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્યનું વાર
અને જૈન ધર્મના સાધુનું સર્વથા અરનાન એ કોઈ કોઈ વાર
ભયને લીધે જ હોય છે. મોલવીઓના ગીતાપાઠમાં અને
કુશન પાઠમાં પણ સામાજિક ભય અતે સ્વાર્થ મોટે ભા
રૂપ હોય છે. આ સામાજિક નીતિનિયમો અને રીતરિવાજો
મોટે ભાગે ભય અને સ્વાર્થ જ રહેલા હોય છે. ભય અને
અનુસરના નીતિનિયમો છેક જ ફેંકી દેવા તોઈ એ અગર છેક
છે અગર તેના સિવાય પણ ચાલી શકે એમ કહેવાનો અ
નર્થ. અહીં તો એટલું જ બતાવવું છે કે નીતિ અને
રીત તદ્વાત છે.

જો બંધન : જો કર્તવ્ય ભય કે સ્વાર્થમૂલક હોય છે તે માત્ર
અને જો કર્તવ્ય ભય કે સ્વાર્થમૂલક નહિ પણ શુદ્ધ કર્તવ્ય અર્થ
જ હોય છે અને જો કર્તવ્ય માત્ર મોડવતા ઉપર જ અવલમ્બિ
હોય છે તે ધર્મ નીતિ અને ધર્મ વચ્ચેનો આ તફાવત કોઈ નહો
તો નથી. એ આપણે જરૂર કાંડા ઉતરીને તપાસીશું તો ૨૫૯
દેખ મે કે નીતિ એ સમાજના ધારણ અને પોષણ માટે આજીવ
જની પણ નેનાયા અમાજનું અમોલ્ય ધનું નથી સંશોધન એટલે
શુદ્ધ અને શુદ્ધ અંદાજે જ ખરા વિકાસ એ નમજર જો વાસ્તવિક
હોય તે એમ કહેવું જોઈએ કે એવો વિકાસ તે ધર્મને જ આધાર
છે જો અમાજમાં ઉપર કહેલ ધર્મ જગતે અમાજ ૧૫૪ અનુસરતે
દેખ તે અમાજ તેડમે અંગે અસ્થિતા આ નુ વધાર ૨૨૪ ૧૧૪
અમાજ એટલે અમાજ ૨૨૪ ૧૧૪ અમાજ ૨૨૪ ૧૧૪
કરો કે એમ કહે શીડે માત્ર ૨૨૪ ૧૧૪
અમાજ એટલે અમાજ ૨૨૪ ૧૧૪ અમાજ ૨૨૪ ૧૧૪

હિસાબ થાય તેટલી જૂલ નથી કરતો એટલા સારૂ કે જે જૂલ આવે
 ૧૧ દંડવાનો અગર નોકરી જવાનો લાય છે; પણ એટલી જ
 રીતવાળો તે માસ્તર જે ખીજો લાય ન હોય તો મુસાફરો પાસેથી
 માંચ લે છે. જ્યારે આપણે કહેવો ખીજો રોજન માસ્તર હિસાબની
 યોક્સામી ઉપરાંત લાય મળવાનો અને પચી જવાનો મને
 તેટલો અનુકૂળ પ્રસંગ છતાં લાય નથી જ લેતો એટલું જ નહિ
 પણ તે લાયખોરીનું વાતાવરણ જ નથી પસંદ કરતો. એ જ રીતે એક
 સાગી વ્યક્તિ ખુશી રીતે પૈસા લેવામાં કે રાખવામાં અકિચન
 પતનો ભંગ લેખી પૈસા લાયમાં નહિ લે કે પોતાની પાસે નહિ
 સંધરે અને છતાં જે તેના મનમાં અકિચનપણું આવ્યું નહિ હોય
 એટલે કે ભોજનો સંસ્કાર ગમે નહિ હોય તો તે ધનિક દિધોને
 મેળવી મનમાં પુલાય અને જાણે પોતે જ ધનવાન હોય એ રીતે
 ખીજ કરતાં પોતાને ચડિયાતો માની મર્બતરેલો હુપકનો
 વ્યવહાર કરશે. જ્યારે ખીજો ત્યાગી જે ખરો ત્યાગી હશે તો પૈસા
 પોતાની માલિકીના કરીને પાસે નહિ જ રાખે અને પાસે હશે તો પણ
 તેના મનમાં જરાય નહિ હોય અભિમાન કે જરાય નહિ હોય
 પોતાના અલમ સ્વામીપણાનું મોરવ. તે મને તેટલા ધનિકોની વચ્ચે
 રહેવા છતાં અને ધનિકોની સેવાના પ્રસંગોમાં આવરા છતાં નહિ
 તેનાથી પુલાય કે નહિ તેને લીધે ખીજ કરતાં પોતાને ચડિયાતો
 મને. આનું પરિણામ એ આવવાનું કે જે નીતિની દૃષ્ટિએ
 સમાજમાં ત્યાગીઓ હશે તો તે સમાજ ચડેતો કે શુદ્ધ નહિ હોય,
 કારણ કે તેમાં ત્યાગીના વેશમાં રહી એવી રીતે ભોગ સેવાતો હશે
 કે જેથી ત્યાગ પાડ્યો મણાય અને ભોગ પણ પેાપાય. એવી
 સ્થિતિમાં ત્યાગીઓ વચ્ચે સીધા રીતે પૈસો મેળવવાની કે સંધરવાની
 ગૃહરથોની પેઠે દરિદ્રતા નહિ હોય પણ ખીજ કરતા વધર પૈસાદાર
 દિધોને રીઝવી, સમજવી, ભોગવી, પોતાના જનારી રાખવાની
 ગૃહ દરિદ્રતા તે અગત્યની જોડે તેની દરિદ્રતાને તેને

આનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે અને તે એ છે કે એવો એક પંથ કે સંપ્રદાય દુનિયામાં નથી કે જેણે માત્ર ધર્મનું જ આચરણ કર્યું હોય અને તે દ્વારા માત્ર સમાજની શુદ્ધિ જ સાધી હોય. કોઈ પંથ કે સંપ્રદાય પોતાનામાં અમુક સાચો ધાર્મિક વ્યક્તિઓ ધર્મ ગયાનો નિર્દેશ કરી સમાજની શુદ્ધિ સાધ્યાનો દાવો કરે તો તેવો દાવો બીજો વિરોધી પંથ પણ કરી શકે. કારણ કે દરેક પંથમાં જોઈ કે વધતી સાચી ત્યાગી વ્યક્તિઓ થયાનો ઇતિહાસ આપણી સામે મોજુદ છે. ધર્મનાં કહેવાતાં બાલ રૂપે ઉપરથી સમાજની શુદ્ધિનો આંક કાઢી કોઈ પંથને ધાર્મિકપણાનું પ્રમાણપત્ર તો આપી શકાય જ નહિ. કારણ કે બાલ રૂપે એટલાં બધાં વિરોધી હોય છે કે તેને કોઈ ધાર્મિક પણાનું પ્રમાણપત્ર આપવા જઈએ તો કાંતો બધા જ પંથોને ધાર્મિક કહેવા પડે અને કાંતો બધાને જ અધાર્મિક કહેવા પડે; કાબલા તરીકે કોઈ પંથ, મંદિર અને મૂર્તિપૂજના પોતાના પ્રચારનો નિર્દેશ કરી એમ કહે કે તેણે એ પ્રચાર દ્વારા જનસમાજને ધ્વિરની ઓળખાણમાં જમર તેની ઉપાસનામાં બહુ મદદ કરી છે અને તે રીતે સમાજમાં શુદ્ધિ આણી છે તો તેથી ઊલટું તેનો વિરોધી બીજો પંથ એમ પણ કહેવા કમર કસે કે તેણે મંદિરો અને મૂર્તિઓના ખર્ચનું દામ કરી સમાજમાં શુદ્ધિ આણી છે. કારણ કે મંદિરો અને મૂર્તિઓને બદલે વધી ગયેલા વહેમ, અસરકારક અને દંબને અમુક પ્રમાણમાં તેણે મંદિરો અને મૂર્તિઓના વિરોધ દ્વારા વધતાં અટકાવ્યાં છે. એક પંથ જે તીર્થસ્નાનનો મદિમા માતો અને વધારતો હોય તે શારીરિક શુદ્ધિ દ્વારા માનસિક શુદ્ધિની દલીલ કરી પોતાની પ્રવૃત્તિને સમાજ-કલ્યાણકારી બતાવી શકે; જ્યારે તેનો વિરોધી બીજો પંથ સ્નાન નિષ્ફળતા પોતાના કાર્યને સમાજકલ્યાણકારી સાબીત કરવા એવી દલીલ કરી શકે કે બાલ સ્નાનના મહત્ત્વમાં તથાતા ભ્રમોને તે રસ્તેથી પાછા વાળી અંતર શુદ્ધિ તરફ લઈ જવા માટે સ્નાન ઉપર નિષંકળ મૂકવું એ જ દિલ્લાવદ છે. એક પંથ કંઠી બંધાવીને અને

બીજી તેને તોડાવીને સમાજ-કલ્યાણ કરાવે કરી શકે. આ રીતે દરેક પંથનાં બાલ રૂપો ને ધણીવાર એકબીજાથી તદ્દન વિરોધી દોષ છે તેના ઉપરથી આપણે નક્કી ન કરી શકીએ કે અમુક પંથ ખરો ધાર્મિક ■ અને અમુક પથે જ સમાજમાં વધારે શુદ્ધિ આણી છે. ત્યારે શું એવું કોઈ ધોરણ છે કે જે સર્વામાન્ય દોષ અને જેના દ્વારા નિર્વિવાદપણે આપણે કહી શકીએ કે જે અમુક વસ્તુ દોષ તો બાલ રૂપ મમે તે હોવા છતાં પણ તેનાથી સમાજનું ઔદાત્તિક કલ્યાણ જ થવાનું? અને તે વસ્તુ ને પંથમાં, ને જાતિમાં, કે ને બ્રહ્મિના જેટલા પ્રમાણમાં વધારે દોષ તે જ પંથ, તે જ જાતિ, કે તે જ બ્રહ્મિએ સમાજની શુદ્ધિમાં અમર સમાજના વિકાસમાં વધારે શક્તિ આપ્યો છે એમ કહી શકાય? અસંભવ એવી વસ્તુ છે; અને તે ઉપરની ચર્ચા દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી છે. તે વસ્તુ એટલે નિર્મલપણ, નિર્દોષપણ અને વિવેક. બ્રહ્મિના કે પંથના છવનમાં એ વસ્તુ છે કે નહિ તે બદલ સંદેહાઈથી બળથી શકાય. જેનું માનું તેનું જ બોલનું અને બોલનું તેથી ઊંચકું ન આપનું અમર જેનું આપનું તેનું જ કહી શકાય. આ દરર દોષ તો નિર્મલપણ. આનું નિર્મલપણ મગજ કરનાર કોઈ નોકર શીડથી કરી ખરી બાના નહિ મુકાયે અને મમે તેનું જોખમ ખેડવા તેવાર રહેશે, કોઈ સખા મુદ્દાએ મેટપમાં ખાખી આવવાના અવધી થઈ મુકવામે અમર બીજે કવર્કે દોષ દાવા કે એટલી દેખાવા મટે બેટો દોષ ન કરના માથી બીજા કદર તેવાર રહેશે. કોઈ પર્વમુક, જે ત નિર્મલ હશે તે, જેનું પાંચ જીવન પૂરું નહિ મમે એજ રીત જ નિર્મલ હશે તે જેનું જીવન તદ્દન જાડુ થાય છે. નિર્મલ પથ રીત નિર્મલ રૂપાં કે પર્વમુક તે: જ નહિ દેવ જે કોઈ પથમાં નિર્દોષપણ હો તે, તે જેનું જીવન જ દર્શાવે એક મ કા ના નાની કેલ જેવું જ સદા નહિ થવું જે વિશે હશે કે નહિ તે પર્વમુક જે કોઈ પથમાં નિર્દોષપણ હો તે

પોતાની શક્તિ અને સંપત્તિનો સફળપયોગ કરીને જ બીજાઓનાં હૃદય જીતશે. વિવેક હોય ત્યાં કલેષ ન જ હોય અને જ્યાં કલેષ હોય ત્યાં સમજવું કે વિવેક નથી જ. આ રીતે આપણે કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ પંથમાં ધર્મ છે કે નહિ એ જાણવું હોય તો સહેલાઈથી જાણી શકીએ અને ઉપરની કસોટીથી કસી આપણે નક્કી કરી શકીએ કે અમુક વ્યક્તિ અમર અમુક પંથ સમાજનું કલ્યાણ કરનાર છે અને અમુક નથી.

નાતમાં મહાજનો, પંથમાં તેના આગેવાનો, અને સમસ્ત પ્રજામાં રાજ્યકર્તાઓ નીતિ ધરે છે, અને દેશભાગ પ્રમાણે બદલે છે તેમજ તે પગાવે છે; છતાં સમાજની શુદ્ધિનું કામ તો પાછું બાકી જ રહે છે. આ કામ કોઈ મહાજન, કોઈ પંડિત, કે કોઈ રાજા માત્ર તેના પદથી સાધી ન શકે. એ કામ જ મુખ્ય છે. અને એ જ કાર્ય કરવું તે ઈશ્વરીય સંદેશ. જે વ્યક્તિને આ કાર્ય કરવાની તાલાવેલી હોય તેણે બીજાઓને પ્રથમ ન કહેતા પોતાના જ જીવનમાં ધર્મ દાખલ કરવો જોઈએ. જે એના જીવનમાં ધર્મ દાખલ થયો તો તેટલે અંશે તેનું જીવન સમાજની શુદ્ધિ કરવાનું (પછી બસે તે કોઈને શુદ્ધ થવાનો ઉપદેશ વાણી કે લેખનથી ન પણ આપતો હોય). સમાજની શુદ્ધિ એ જીવનશુદ્ધિમાં સમાવેલી છે, અને જીવનશુદ્ધિ એ જ ધર્મનું સાધ્ય છે. એટલે જે આપણે સમાજ અને પોતાના જીવનને નિરાશી રાખવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણા પોતામાં ઉપર કહેલ ધર્મ છે કે નહિ, અને તે કેટલે અંશે છે એનું જ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આ ધાર્મિક મનાતા દિવસોમાં જે પોતાનું નિરીક્ષણ કરવાની રૂઝ ડેળીએ તો તે દર્મિયાં રચાવી બને અને તેમ કાચ તો આપણી સામે પડેલા વિદ્યાગ સમાજ અને રાષ્ટ્રના ધટક તરીકે આપણે ઈર્ષિક સામે શરો આપ્યો કહેવાય.

શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર વચ્ચે શો ફેર ?

દિન્દુસ્તાનમાં ચાલતે ઉત્પન્ન કરનાર, તેને સાચવનાર, વિશ્વ
 નાર, અને તે દ્વારા શક્ય હોય તેવી બધી પ્રવૃત્તિ કરનાર ને વર્ગ
 આદ્ય તરીકે મુખ્યપણે જાણીતો છે. એ જ રીતે યજ્ઞ રાખના
 વાપરનાર ને વર્ગ તે મુખ્યપણે ક્ષત્રિય તરીકે જાણીતો છે. યજ્ઞાતમ
 બ્રહ્મવર્ગનું કાર્ય યજ્ઞ દ્વારા લોકરક્ષા એટલે સમાજરક્ષા કરવા
 હતું, તેમજ ક્ષત્રિયવર્ગનું કાર્ય યજ્ઞ દ્વારા સમાજરક્ષણ કરવા
 હતું. યજ્ઞ દ્વારા સમાજરક્ષણ અને યજ્ઞ દ્વારા સમાજરક્ષણ એ જ
 રક્ષણ હતા તેનું તરફ નુકસાન બુદ્ધિ હતું. યજ્ઞમૂર્તિ બ્રહ્મ જ
 કોઈને બચાવવા માત્ર નહીં પણ તેના ઉપર યજ્ઞનો પ્રયોગ કરે એટલે તે
 દિવ્યશક્તિ, ક્રાંતિ અને સાચા પ્રેમથી વરદારિયતિ સમજાવે
 જામ કરી ન પાતા બાંધે અને બનાવે દહાવ બચાવી જ સે અને
 તેમ કરવા માટે જોઈએ તેવા પોતાની જાતને તે
 ઉત્તમ નિયમ બચાવે અને જોઈતો યજ્ઞનું કાર્ય મુખ્ય
 પણે રાખતે જાય તેનું જ નહીં પણ સાચું જાતને પણ બચાવે
 તેવાનું જાતે એ જાત જાતને જોઈએ તેમ જ જાતે જોઈતા
 અનિષ્ટ થાય તેવા ઉદ્દેશ્યને જોઈને દહાવે તે જોઈને
 જોઈએ તેવા પોતાની જાતને બચાવવાનું કાર્ય જોઈએ તેવા પોતા
 જોઈએ તેવા પોતાની જાતને બચાવવાનું કાર્ય જોઈએ તેવા પોતા
 નિર્ધારિત જોઈએ તેવા પોતાની જાતને બચાવવાનું કાર્ય જોઈએ તેવા
 જોઈએ તેવા પોતાની જાતને બચાવવાનું કાર્ય જોઈએ તેવા પોતા
 રક્ષણ એટલે જોઈએ તેવા પોતાની જાતને બચાવવાનું કાર્ય જોઈએ તેવા
 જોઈએ તેવા પોતાની જાતને બચાવવાનું કાર્ય જોઈએ તેવા પોતા
 જોઈએ તેવા પોતાની જાતને બચાવવાનું કાર્ય જોઈએ તેવા પોતા

સમજાવીને કાઢીને બચાવવાની શક્તિને જે ધરાવે તે શાસ્ત્ર અને બીજાને હણી એકને બચાવવાની શક્તિ જેમાં હોય તે શસ્ત્ર. આ તકાવત સાત્ત્વિક અને રાજસ-પ્રકૃતિના તકાવતનું સૂચક છે. એ તકાવત હોવા છતાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પ્રકૃતિ ભ્યાંસુધી પોતાના સમાજરક્ષાના ધ્યેયને મથાર્થપણે વફાદાર રહી ભ્યાંસુધી તે બન્ને પ્રકૃતિએ પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે નિઃસ્વાર્થપણે કામ બજાવ્યા કર્યું અને શસ્ત્ર ને શાસ્ત્રનો મોઝો સચવાઈ રહ્યો.

પણ વખત જતાં એ શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત યએલ પ્રતિષ્ઠાનાં ફળો આખવાની અને ભોગવવાની સાલય પેલા શાસ્ત્રમૂર્તિ વર્ગમાં દાખલ થઈ, એ જ રીતે શસ્ત્રમૂર્તિ વર્ગમાં પણ શસ્ત્રસેવા દ્વારા ભગેલ પ્રતિષ્ઠાનાં ફળો બારવાદવાની કુદ્દ વૃત્તિ જન્મી. પરિણામે ધીરે ધીરે સાત્ત્વિક અને રાજસ પ્રકૃતિનું રચાન તામસ પ્રકૃતિએ લીધું અથવા તેમાં તામસપણું દાખલ થયું, અને એવી સ્થિતિ આવી કે શાસ્ત્ર-મૂર્તિ વર્ગ શાસ્ત્રજીવી બની ગયો અને શસ્ત્રમૂર્તિ વર્ગ શસ્ત્રજીવી બની ગયો. એટલે કે બન્નેનું મુખ્ય ધ્યેય રક્ષણ મંડી બ્રાહ્મવિકા પૂરવું થઈ ગયું. શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર દ્વારા મુખ્યપણે બ્રાહ્મવિકા સાધવી, પોતાની ભોગવાસના તૃપ્ત કરવી એવી વૃત્તિ જન્મતાં જ શાસ્ત્રજીવી બ્રાહ્મણ વર્ગમાં તર્ક પડ્યા, એક બીજાની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. ભકતો અનુયાયિઓ અને શિષ્યો કે જેમને અગ્નિ અને કુમરશરથી બચાવી લેવાનું પવિત્ર કામ બ્રાહ્મણવર્ગને સોંપાએલું હતું તેઓને તે રીતે બચાવવાને બદલે પેલો શાસ્ત્રજીવી વર્ગ પોતાના હાથમાં પોલા અબણ અને ભોગા વર્ગની સેવાશક્તિનો બને તેટલો પોતાના લાભમાં વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવાની દરિદ્રઈમાં પડ્યો. એટલે શિકારીની પેઠે એક શાસ્ત્રજીવી પોતાની શાસ્ત્રભગમાં બને તેટલા વધારેમાં વધારે અનુયાયિઓને બાંધી રાખવા બીજા શાસ્ત્રજીવી સાથે વિવિધ રીતે કુસ્તીમાં ઉતરવા લાગ્યો, અને આચાર્ય સિધ્ધસેન કહે છે તેમ એક માંસના કુકડા માટે લગનાર બે શ્વનોમાં ક્યારેક

મૈત્રી બધાય પણ એ સમા ભાઈ શાસ્ત્રજીવી એટલે વાદી હોય
 તેમાં મૈત્રીનો કદી જ મંત્ર નથી હોતો. એ સ્થિતિ સમાજમાં આ
 ને હોજી રહી. બીજી બાજુ શસ્ત્રમૂર્તિવર્મ પણ શસ્ત્રજીવી
 ગયો હતો એટલે તેમાં પણ ભોગ વૈશવની હરિશાષ અને કર્ત્ત
 વ્યુત્તિ દાખલ રૂઠ્ઠ હતી. તેથી અનાથ અમર આશ્રિત પ્રજાવર્ગ
 પાસન કરવામાં પોતાની સ્થિતિ રોકવાને બદલે એ વર્ગ સત્તા અ
 મદતા વધારવાની પાછળ ગડિતુર થયો. પરિણામે એક શસ્ત્રજી
 અને બીજા શસ્ત્રજીવી વચ્ચે કોઈ અનાથ અમર નિર્જાતની રક્ષા
 કારણે નહિ પણ અંગત હેતુ અને વૈરને કારણે યુદ્ધ થયું થયું
 એ યુદ્ધાભિમા જે ભાષો અને કોરોડોની રક્ષા વાસ્તે તે વર્ગે સર્ગ
 દતા અમર જેઓની ગણને નિમિત્તે તે વર્ગને આટલું ગૌરવ પ્રાપ્ત
 થયું હતું તે જ ભાષો અને કોરોડો સંતોષી દોષાયા. આ રીતે આપણ
 આર્ષાવર્તને ઇતિહાસ, કારણ અને કારણ બન્ને દ્વારા વિશેષ કુપુરિ
 થયો અને પેનાલી પવિત્રતા અખણિત રાખી ન. સકથો. એ જ સત્તા
 જે આ દેશમાં ભાષો નહિ પણ કોરોડો કારણજીવી વર્ગની અધિકારી
 રેવા હતી અમર અને વિખવાતો પર નથી, એટલું જ
 નહિ પણ તેમજ એ વર્ગે અમર અને વિખવાત
 વધારવામાં જે પોતામાં પણ નાનો-મુનો કામ નથી બજાવ્યો
 તે અને કોવર્મને તે જ નહીં અખણિત રાખી તે વર્ગે તેમની
 પમેરી મર મેરા જ સ્થાન પણ હારિય અને વૈરવર્ગ જે
 એમને અમર અખણિત રાખવા દતા તેમનામ થી પણ અમર
 દુર કારણે જે કારણજીવી વર્ગે જે નાજીયા સ્થાન દેવા તો જે
 અમરિયત પ્રજા અપારિતે કોરોડો નહીં સ્થાનજીવી પણ
 અમરિયત અમરિયત, જે અમરિયત અને કારણને વિખવાત
 વધારવામાં જે અમરિયત જેમને અમરિયત ન જોડ અને મારી
 જે જે પણ દુર મર જે વૈરવર્ગને કારણે કારણ જે દુર અમર
 વર્ગને જે કોરોડો જે વૈરવર્ગને તેમજ અમરિયત વધારવામાં જે

નિષ્ઠ પરિણામ એ સંતતિ અને એ સમાજ ઉપર આભ્યું. શાસ્ત્રની ર્ગ એટલો બધો નળજો અને પેટભર થઈ ગયો કે તે પૈસા અને પ્રતાપાટે સત્ત્વ વેચવા લાગ્યો. તે શાસ્ત્રની રાજ્ય મદારાજ્યોની ખુશામત કરે અને મોટપ માને. શાસ્ત્રની વર્ગ પશુ કર્તવ્યપાલનને બદલે દાન દક્ષિણા આપીને જ પેલા ખુશામતી વર્ગ દ્વારા પોતાની ખ્યાલિ સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. આમ બન્ને વર્ગની શુદ્ધિ અને સત્તાના તેજમાં બીજા આગ્રિત લોકો ચગદાઈ મથા અને ઉવટે આખો સમાજ નિર્મળ થઈ ગયો.

આપણે આજે પણ મોટે ભાગે જોઈએ છીએ કે કાઈ ઉપનિષદ અને ગીતાપાઠી તે શાસ્ત્રો વાંચી પાછળથી દિસાજ મૂકે છે કે દક્ષિણામાં કેટલું ઉત્પન્ન થયું. સપ્તાહમાં ભાગવત વાંચનાર બ્રાહ્મણની દષ્ટિ માત્ર દક્ષિણા તરફ હોય છે. અભ્યાસને જો મ્લેકો હમ્યારે ભ્રમ છે અને આખ કાણે દક્ષિણા મૂકી અને કાણે ન મૂકી એ જોવા તરફ ફર્યા કરે છે. કુર્ગસપ્તસતીનો પાક કરનાર મોટે ભાગે દક્ષિણા આપનાર માટે કરે છે. ગાયત્રિના જપો પણ દક્ષિણા દેનાર માટે થાય છે. એક યજ્ઞમાન પાસેથી દક્ષિણા મેળવવા શાસ્ત્રની વર્મની અને એક યજ્ઞમાનને ત્યાંથી સંધુ મેળવવા તે વર્મની અંદરોઅંદર જે મારામારી થાય છે તેને એક રીડીના દુકા માટે લદવા બે શ્વાનો સાથે સરખાવી દેાય. જમીનના એક નજવા દુકા માટે પણ બે શ્વ-શ્વનીઓ હવે કોર્ટ એ જ રીતે લડે છે. વિરોધ શું ? શાસ્ત્રની વર્મમાં જે સ્વાર્થ અને સંકુચિતપણાનો દોષ દાખલ થયો તેની અસર ખોદ અને જનના ત્યાગી ગણાતા બિહુકવર્ગ ઉપર પણ થઈ. આ બે વર્મમાં અંદરો-અંદર કુસંધ અને વિરોધ દાખલ થઈ ન અટકતાં તે તેના પેટા બેટામાં પણ દાખલ થયો. દિગંજર જન બિહુ મ્લેનાંજર બિહુને અને મ્લેતાંજર બિહુ દિગંજરને દલડી દષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. ઉદારતાને બદલે બન્નેમાં મંકુચિનતા વધવા અને પોતાવા લાગી. અને એક મ્લેનાંજર બિહુ વર્મમાં પણ શાસ્ત્રને નામે ખૂબ વિરોધ અને તડ જન્મ્યા અને

કમંપી છે. આ તત્ત્વ ઉદારતા અને જ્ઞાનશક્તિ સિવાય કદિ સંભવી
કતું નથી. બિન્ન બિન્ન શાસ્ત્રને અનુસરનાર જુદા જુદા
થો અને વર્ગો માત્ર ઉદારતા અને જ્ઞાનશક્તિને બળે જ હળીમળી
રૂકસંપથી કરવાનાં કામો કરી શકે. આપણે ધણીય એવા પુરુષો
નેઈએ છીએ કે જેઓ એક પંથ કે એક શાસ્ત્રના અનુયાયી નથી
જતાં એકદીસ યઈ સમાજ અને દેશનું કામ કરે છે. અને આપણે
એવા પણ ધણા માણસો નેઈએ છીએ કે જેઓ એક જ સંપ્રદાયનાં
શાસ્ત્રોને સરખી રીતે માનવા છતાં એક ખીલ સાથે હળીમળીને
કામ કરવાની વાત તો બાળુએ રહી પણ એક ખીલનું નામ પણ
મદન કરી શકતા નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ આપણને શું સૂચવે છે
તે હવે કહેવાની બાજ્યે જ જરૂર છે. જ્યાંસુધી મનમાં મેલ હશે,
એકખીલ પ્રત્યે આદર અમર તટસ્થતા નહિ હોય અને સેચ પણ
અંતમાઈ હશે, ત્યાંસુધી ભગવાનની સાક્ષીએ એક શાસ્ત્રને માનવાનાં
અને અનુસરવાનાં મતો સેવા છતાં કદિ એકતા નહિ સધાવાની, શાન્તિ
નહિજ સ્થાપવાની. એ વસ્તુ જો ખ્યાનમાં ન ઉતરે તો કહેવું નેઈએ
કે તે માણસ ઇતિહાસ અને માનસશાસ્ત્રને સમજી નથી શકતો.

આપણો સમાજ અને દેશ કસેસના વમગમાં સંકેવાયો છે. તે
આપણી પાસે વધારે નહિ તો એટલી આસા રાખે જ છે કે હવે
કસેસ ન પોષીએ. જો આપણે ઉદારતા અને જ્ઞાનશક્તિ કેળવીએ
તો જ સમાજ અને દેશની આગણીને આપણે વશાદાર રહી શકીએ.
જેન તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેકાંત અને આચારમાં અહિંસા મૂકવામાં આવેલ
છે તેનો હદેચ માત્ર એ જ છે કે તમે જેન તરીકે અંદોઅંદર
અને ખીલ સમાજો સાથે ઉદારતાથી અને પ્રેમથી વર્તો. જ્યાં બેદ
અને વિરોધ દે.વ ત્યાં જ ઉદારતા અને પ્રેમનું કામ પડે છે અને
ત્યાં જ તે અંતઃકરણમાં છે કે નહિ અને છે તો કેટલા પ્રમાણમાં
છે એવી પરીક્ષા થાય છે. એટલે આપણે જેનપણને જો સ
જતા દોઈએ તો સીધી રીતે સમજી શકીએ કે ઉદારતા

પ્રેમ—વૃત્તિ હારા જ આપણે ધર્મરક્ષા કરી- સફીએ અને ધર્મ રીતે નહિ જ. શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ અને તેના ઉપયોગને ઉદ્દેશ એ છે. જો એ ઉદ્દેશ એનાથી ન સાધીએ તો એ રક્ષણને બદલે શાસ્ત્રની પેઠે બાધણનું કામ કરશે અને શાસ્ત્ર પોતાનું માત્રાગ નષ્ટ કરી શાસ્ત્ર સાબીત થશે.

હારના બે ભાગની: એક તો વિરોધી અમર બિન્ન ધ્યેય પ્રત્યે તટસ્થપણ કેગવવાની અને બીજી આદર્શ મદાન બનાવવાનું આદર્શ તદ્દન સાકેડો દોષ, અંતર કે પંથ પૂરતો આ દોષ, ત્યારે માનુસનું મન સ્વભાવે જ વિચાગ તત્ત્વનું બનેલું દોષ એ સાકા આદર્શમાં ગભરાય છે અને એરવેરની બહાર જા બારીએ યોગે છે. એ મનની સામે જો વિચાગ આદર્શ રાખવ આવે તો તેને બેઠવું એમ મળી ભય છે અને તેની સજિત કે કંઠાસ વાગે કાજલ મેંટી જ નથી. એટલે ધર્મપ્રેમી થવા કાજલ રીકની એ રજા છે કે તે પોતાનો આદર્શ વિચાગ થકે તે થકે મનને નેવાર કરે. બીજી બાજુ જ્ઞાન-વૃદ્ધિ એટલે શું મનુષ્યમનમાં દાનની બૂખ સ્વભાવે જ દેવ છે. એ બૂખ જુના જુના પદ્ધતિ, પદ્ધતિ, અને બીજી અનેક શાખાઓના શાસ્ત્ર સદાનુકૂળિત્વે જ અમલ કરીને જ સમાવવી જોઈ મનુષ્ય દેવને જ બીજી - જુને બાજુર સમજ સહાય આ રીતે આપણે જાને હારના અને દાન-વૃદ્ધિ પ્રવરણની વારના આ પદ્ધતિ.

આસ્તિક અને નાસ્તિક શબ્દની મીમાંસા

બહુ જૂના વખતમાં જ્યારે આપં ઋષિઓએ પુનર્જન્મની શોધ કરી ત્યારે પુનર્જન્મના વિચાર સાથે જ તેમને કર્મના નિયમો અને આ લોક તેમજ પરલોકની કલ્પના પણ આવી. કર્મતત્ત્વ, કલ્પલોક, અને પરલોક એટલું તો પુનર્જન્મ સાથે સંકળાએલું છે જ. આ વસ્તુ એકદમ સીધે સીધે અને સૌને સહેલપથી જળે ઉતરે તેવી તો નથી જ એટલે હંમેશાં એને વિષે ઝાઝોવતો મતભેદ રહે છે. તે જૂના જમાનામાં પણ એક નાનો કે મોટો એવો વચ્ચે હતો કે જે પુનર્જન્મ અને કર્મચક્ર વચ્ચે માનવા તદ્દન તૈવાર ન હતો અને પુનર્જન્મવાદીઓ સાથે વખતે ચર્ચા પણ કરતો. તે વખતે પુનર્જન્મશોધક અને પુનર્જન્મવાદી ઋષિઓએ પોતાના મંતવ્યને ન માનનાર પુનર્જન્મવિરોધી સામા પક્ષને નાસ્તિક કહી ઝોળખાવ્યો, અને પોતાના પક્ષને આસ્તિક તરીકે જણાવ્યો. આ સમયે અને વિદ્વાન ઋષિઓએ જ્યારે પોતાના પક્ષને આસ્તિક કહ્યો ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ હતો કે અમે પુનર્જન્મ, કર્મતત્ત્વ માનનાર પક્ષના છીએ અને તેથી જ જે પક્ષ એ તત્ત્વ નથી માનતો તેને મત્ર અમારા પક્ષથી જિન પક્ષ તરીકે ઝોળખાવવા 'ન' શબ્દ ઉમેરી નાસ્તિક કહીએ છીએ. એ સમજાવી ઋષિઓ તે વખતે આસ્તિક અને નાસ્તિક એ બે શબ્દ માત્ર અમુક પ્રકારના બે જિન પક્ષોને સુરવણ માટે જ વાપરતા. તે સિવાય કોઈ વધારે એ શબ્દના વાપરની પાછળ કોઈ અર્થ ન હતો. આ શબ્દો ખૂબ ગમ્યા અને સૌને અનુકૂળ રૂઢ પડ્યા. વખત જતાં વગેરે ઉત્પત્તિ માન્યતાનો

પ્રથમ આખ્યો હરિવર છે અને તે જગતનો કર્તા પણ છે એમ માનનાર એક પણ હતો. બીજો પણ કહેતો કે સ્વતંત્ર મહા હરિવર જેવું તત્ત્વ નથી અને - હોય તોપણ તેને જગતના સર્જન સાથે કંઈ સંબંધ નથી. આ બે ચિન્તન પક્ષો અને તેની જગતે કાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારે પેલા આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનને એક વખતે માત્ર પુનર્જન્મ-વાદી અને પુનર્જન્મ-વિરોધી પણ પૂરના જ હતા તે જાનને કબ્જો હરિવરવાદી અને હરિવર-વિરોધી એ બે પણ માટે પણ વપરાવા લાગ્યા. આ રીતે આસ્તિક અને નાસ્તિક કબ્જના અર્થનું ક્ષેત્ર પુનર્જન્મના અસ્તિત્વ નાસ્તિકતાથી વધારે વિગત હરિવરના અસ્તિત્વ નાસ્તિકતા સુધી મર્યાદા પુનર્જન્મ માનનાર વર્ગમાં પણ હરિવરને માનનાર અને ન માનનાર બે પડે. પછી જ્યાં હતા એટલે પોતાને આસ્તિક તરીકે ઓળખાવનાર આચાર્યોનો સામે પણ પોતાનો પરંપરામાં બે ચિન્તન પક્ષો હતા અને તે વખતે પણ તેઓને હરિવર ન માનનાર પણ એ કે તે પણ પુનર્જન્મવાદી દેહ પોતાનો આસ્તિક ક્ષેત્રનો હતો હતા તેને નાસ્તિક કહેવાનો એટલે કે તેને નાસ્તિક તરીકે ઓળખવાનો રીત પણ પડી. પણ હજી સુધી એ કબ્જોની પાછળ અમુક કાનુ અને અમુક ન કાનુ એટલા જ સિવાય બીજાને વધારે કંઈ જ ન હતું. તેથી જ. દિકાને પુનર્જન્મવાદી અને પુનર્જન્મ વિરોધી જ કહવા પણ હતા અને ન માનનાર પોતાના કંઈકે કંઈકે કાનુ વિરોધી અમુક માનવામાં જુદા પડે છે એટલે અમુકના નાસ્તિક કહવા જે રીતે કાનુ, માનવા, નેના, બાળા, પોતા એ પણ પુનર્જન્મવાદી પણ એક રીતે અસ્તિક પણ નહીં હતા નહીં હતા.

જ્યાં એક કબ્જો પ્રથમ રીતે વહે હતા અને ન કાનુ હતા એટલે કે એક કબ્જો રીતે જ. એક રીતે એક કબ્જો હતા અને એક કબ્જો હતા એટલે પણ કાનુના કબ્જો અને ન કાનુના

તા કે જે વેદનું પ્રામાણ્ય પૂરેપૂરું સ્વીકારતો તેની સાથે જ એક એવો
જુ મોટો અને પ્રાચીન પક્ષ હતો કે જે પુનર્જન્મમાં માનતો,
વેદનું પ્રામાણ્ય સંપૂર્ણતવા સ્વીકારતો છતાં ઇશ્વરતત્ત્વમાં ન માનતો.
જે અહીં નાસ્તિક નાસ્તિક શબ્દનો ભારે ગોટાળો થયો. ઇશ્વરને
માનવાથી જે નાસ્તિક કહેવામાં આવે તો પુનર્જન્મ અને વેદનું
પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર પોતાના સમા બાઈ મીમાંસકને પણ નાસ્તિક
કહેવા પડે એટલે મનુ મહારાજે આ ગૂંચમાંથી મુક્તિ મેળવવા
નાસ્તિક શબ્દની દૂંધી વ્યાખ્યા કરી દીધી અને તે એ કે વેદનિંદક
હોય તે નાસ્તિક. આ દ્વિસાબે સાંખ્ય લોકો જે નિરીશ્વરવાદી હોઈ
એકવાર નાસ્તિક મણાતા તે પણ વેદનું અમુક અંશે પ્રામાણ્ય
સ્વીકારતા હોવાથી ધીરે ધીરે નાસ્તિક કહેવાતા મટી નાસ્તિક મણાવા
લાગ્યા, અને જૈન, બૌદ્ધ જેવા જે વેદનું પ્રામાણ્ય તદ્દન જ ન
સ્વીકારતા તેઓ નાસ્તિક પક્ષમાં રહ્યા. અહીં સુધી તો નાસ્તિક
નાસ્તિક શબ્દના પ્રયોગ વિશે થયું.

હવે બીજી બાજુએ, જેમ પુનર્જન્મવાદી અને વેદવાદી લોકો
પોતાથી વિભિન્ન એવા પક્ષને માટે જોઈએવાયું ખાતર નાસ્તિક શબ્દ
વાપરતા અને બ્યવહારમાં કેઈકે શબ્દ વાપરવાની જરૂર તો પડે જ,
તેમ પેલા વિભિન્ન પક્ષવાગાઓ પણ પોતાના પક્ષને અને સામા
પક્ષને જોળખાવવા અમુક શબ્દો વાપરતા. તે શબ્દો બીજા કોઈ નહિ
પણ સમગ્રદષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ. પુનર્જન્મને માનવા છતાં પણ કેટલાક
વિચારકો પોતાના જોડા વિચાર અને મનનને પરિણામે એમ જોઈ ચક્રમા
દના કે સ્વતંત્ર ઇશ્વર જેવી વસ્તુ નથી; અને તેથી તેઓએ ભારેમાં
ભારે વિરોધ અને જોખમ વહોરીને પણ પોતાનો વિચાર લોક સમક્ષ
મૂક્યો હતો. એ વિચાર મૂકવા જતાં ઉંચે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવાની
ના પાડી હતી. એ લોકો એમ ધારતા અને સચે જ પ્રામાણ્યપણે
ધારતા કે તેઓની દષ્ટિ એટલે માનવા સમ્યક્ એટલે સચ્ચી છે અને
સામા વેદવાગા પક્ષની માનવા મિથ્યા એટલે બાતલ છે. તેથી માત્ર

મિષ્ટ. સુચ્ચો સંસ્કૃતમાં સુચક અને પ્રાકૃતમાં સુચ્ચો. બાવો સંસ્કૃતમાં વપ્તા અને પ્રાકૃતમાં વપ્પા અથવા બપ્પા.

જે માત્ર કુટુંબ અને માલમત્તાજ નહિ પણ કપડાં સુદની તદ્દન ત્યાગ કરી આત્મસોધન માટે નિર્મમત્વવત્ત ધારણ કરતો અને મહાન બાદશ્ નજર સામે રાખી જંગલમાં એકાકિ સિંહની પેઠે વિચરતો તે દૂબ્ય પુરુષ નમ્ન કહેવાતો. ભગવાન મહાવીર આજ અર્થમાં નમ્ન તરીકે પ્રખ્યાતિ પામ્યા છે. પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અને દેહદમનનું મત સ્વીકારી આત્મસોધના માટે જે ત્યાગી થતો અને પોતાના મરતકના વાળને પોતાને જ દાથે જેની કાઢતો તે સુચક અર્થાત્ લોચ કરનાર કહેવાતો. એ શબ્દ શુદ્ધ ત્યાગ અને દેહદમન સૂચવનાર હતો. વપ્તા એટલે સર્જક અને સર્જક એટલે વડિલ અને સંતાતનો પૂજ્ય. આ અર્થમાં બપ્પા અને બાવા શબ્દ વપરાતો. પરંતુ હંમેશાં શબ્દોના વપરાશની મર્યાદા એક સરખી નથી રહેતી. તેનું ક્ષેત્ર નાનું મોટું અને વખતે વિવૃત યર્થ જાય છે. નમ્ન એટલે વલ્લરહિત તપસ્વી; ને બાવો તપસ્વી એટલે માત્ર એક કુટુંબ અગર એક જ પરિવારની જવાબદારી હોડી વસ્ત્રધાકુટુંબિક જનનાર અને આખા વિશ્વની જવાબદારીનો વિચાર કરનાર. પરંતુ કેટલાક માણસો કુટુંબમાં એવા નીકળે કે જેઓ નળગાદને લીધે પોતાની કૌટુંબિક જવાબદારી ફેંકી દે છે, અને તેની જગ્યાએ વધારે સારી અને વધારે બાપક જવાબદારી સ્વીકારવાને બદલે આગસ અને અશાનને લીધે તેઓ પોતાના કુટુંબને અને પોતાની જાત સુધાને બીનજવાબદાર ધર્મ ભટકતા અને રખડતા રાખ ધર્મ જાય છે. બાવા માણસો અને પેલા જવાબદાર નમ્ન તપસ્વીઓ વચ્ચે ધર પ્રત્યેની બીનજવાબદારી પૂરવું, ધર છોડી ગમે ત્યાં ભટકવા પૂરવું સામ્ય દોષ છે. આટલા સામ્યને લીધે પેલા બીનજવાબદાર માણસના લાજતાવગમતાઓએ તે રખડતા રાખને તિરસ્કારમુલક તરીકે જનર પોતાની જાનુચિ દર્શવવા તરીકે નામો (નમ) દેવો. આ રીતે વ્યવહારમાં બધારે દર્ધ એક જવાબદારી

છેડે, આપેલું વચન ન પાળે, માથેનું કરજ અદા ન કરે, તેને
 ન આપે ત્યારે પણ તે તિરસ્કાર અને અણગમના વિષય તરીકે
 નમ કહેવાયેલ. બસાં ધીરે ધીરે પેલો મૂળ નમ સબ્દ પોતાના મન
 તપ, ત્યાગ અને પૂજ્યતાના અર્થમાંથી સરી ધીરે ધીરે માત્ર ને
 જવાજવાર એ અર્થમાં આવીને અટક્યો અને ધ્યાને તો એમ નહીં
 મધુ છે કે કોઈ ત્યાગી કુદાં પોતાને માટે નામો સબ્દ પસંદ નહીં
 કરતો. રિત્તજર કિંમતો જેઓ તદ્દન નમ દોષ તેઓને પણ
 નામો કહેવામાં આવે તો તેઓ પોતાને તિરસ્કાર અને અપમાન
 માને. હુમક સબ્દ પણ પોતાનું પવિત્ર સ્થાન ગુમાવ્યું છે, અને તે
 ન પાળે, બીજાને કોં તેટલા જ અર્થમાં સ્થાન લીધું છે. જો
 સબ્દ તો મહાવાર જાગેને જાગ્યાવાના અર્થમાં જ વપરાય છે
 અને કેટલીકવાર તો કદી જ જવાજવારી ન ધરાવતો દોષ તેના આર
 અને પેટભર માટે પણ વપરાય છે. આ રીતે ઉપયોગની પાળ
 સારા કે નરસા, જાદર કે તિરસ્કાર, મંકુચિન કે રિત્તજર જે
 સારા સબ્દો પણ એક જ જગ્યા ક્યારેક સારા, ક્યારેક નરસા, ક્યારેક
 જાદર, ક્યારેક તિરસ્કાર, ક્યારેક મંકુચિન અને ક્યારેક રિત્તજર
 વગેરે તેમજ તેમજ અર્થવાગા જેવામાં આવે છે. આ રીતે
 જ પણ નાનું નામોના બહુ કામના છે.

ઉપર કહીલ નામોના અને મિથ્યાચરિ સબ્દની શ્રેણીમાં વ
 કોઈને કોઈ સબ્દો જેવા છે. તેમને એક નિદા સબ્દ છે
 કોઈના સબ્દો વગર, કોઈના ઉ અને કોઈને તેનાજ સબ્દ
 ને વિવેક સબ્દો વગર એક જ આ કોઈને કોઈ પણ
 કોઈને કોઈના સબ્દો કોઈના કોઈના કોઈના કોઈના
 વગર કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને
 કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને
 કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને
 કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને કોઈને

જ સંધતો ન હોય તે દરોહને જૈનાભાસ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે જેમાં શ્વેતાંબરો પણ આવી જાય છે. શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોએ જૂના વખતમાં તો અમુક જ મતભેદ ધરાવનાર અમુક જ હોતે નિહવ કહેલા પણ પાછળથી જ્યારે દિગંબર શાખા તદ્દન પુરી પડી ત્યારે તેને પણ નિહવ કહી. આ રીતે આપણે જોઈ રહીએ છીએ કે જે મુખ્ય શાખાઓ શ્વેતાંબર અને દિગંબર એક પોતને પોતાનાથી બિન્ન શાખા તરીકે ઓળખાવવા અમુક શબ્દો રાખે છે અને પછી ધીરે ધીરે એક જ શાખામાં જ્યારે પેટા ભેદો ધરા લાગે છે ત્યારે પણ દોષ એક પેટા ભેદ બીજા પેટા ભેદ માટે કે શબ્દો વાપરે છે.

અહીં આપણે એક બાબત ઉપર ધ્યાન આપ્યા સિવાય રહી શકતા નથી અને તે એ છે કે પાસ્તિક અને નાસ્તિક શબ્દોની પાછળ માત્ર હકાર અને નકારનો જ ભાવ છે, જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ અને ત્રિધ્વાદષ્ટિ શબ્દોની પાછળ તેથી કંઈક વધારે ભાવ છે. તેમાં પોતાનું યથાર્થપણ અને બીજા પક્ષનું બાન્તપણ ખાતરીથી સૂચવાય છે. જે ભાવ જરા આકરો અને કોઈક અંશે કડવો પણ છે એટલે પ્રથમના શબ્દો કરતાં પાછળના શબ્દોમાં જરા હિમતા સૂચવાય છે. વળી જેમ જેમ સામગ્રિકતા અને મતાધિના વધતી ચાલી તેમ તેમ કડુકતા વધારે હિમ જની. તેને પરિણામે નિહવ અને જૈનાભાસ જેવા હિમ શબ્દો સામા પક્ષ માટે અસ્તિત્વમાં આવ્યા. અહીં સુધી તો માત્ર આ શબ્દોનો કોઈક ઇતિહાસ જ આવ્યો. હવે આપણે વર્તમાન સિથિતિ ઉપર નજર કરીએ.

અત્યારે આ શબ્દોમાં જુદે મેટાલેક્ષ થઈ ગયો છે. એ શબ્દો હવે તેના મૂળ અર્થમાં નથી રહ્યા, તેમ જ નવા અર્થમાં પણ ચોક્કસ અને મર્્યાદિત રીતે નથી યોજાતા. ખરું કહીએ તો અત્યારે એ શબ્દો નાગો, સુઝો, અને જાવો શબ્દોની જે માત્ર યાગ કરે

અથવા તિરરકાર સૂચક રીતે હરકાઈ વાપરે છે. સાચી જાગત રખ
 કરનાર અને જામજ જતાં જે વિચાર પોતાને અંતર પેદા
 મેંતલિને અરમખેવ સ્વીકારવા લાયક હોય છે તે વિચાર મૂકનારને
 સ્વસ્થાતમાં રહિગામી, સ્વાર્થી અને અવિચારી લોકો નાસ્તિક
 હતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. મયુરુ દંદાવનમાં મંદિરોના દર
 ખડી તે હારા માત્ર પેટ ભરનાર અને ઘણીવાર તો કપો
 અનાચાર પોષનાર પંડ્યા કે જોસાધજોના પાખંડોના મદર્ષિ દર્શી
 વિરોધ કયો અને હમ્મું કે આતો મૂર્તિપૂજા નહિ પણ હરપૂજા
 ભક્તિપૂજા છે. વળી કાચા અને મયાના ગ્રાહ સરાવી તામડીની
 નાર અને વધારમાં અનાચાર પોષનાર પંડ્યાઓને સ્વામીજીએ
 કે જા ત્રહાસ પિતરેને નથી પડેવતો પણ તમારા પેટમાં
 પડેવે છે એમ કહી તેમજો સમગ્રમાં સદાચાર, વિદ્યા
 જગત્તુ હવે વળી સદાચારને જ્યારે પ્રયત્ન કર્યા ત્યારે દુરન જ રો
 વેપુરજુમાન ૧૩૫૧ ૧૪૫૬ નહિજીને નાસ્તિક કટાલ એ લોકો
 દર્શાવેજીને મન નથી મિત્ર મન-દસંક છે એટલા અર્થે
 નાસ્તિક કહી ૧૪૫૬ ૧૪૫૭ નહિ પણ દુરા લોકો
 દુર્ગિ અને જલમ જ નહિજી મન નહિજી ૧૪૫૬ અને તેમ
 વધારે ૧૪૫૭ ૧૪૫૮ નહિજી મન નહિજી ૧૪૫૯ એ
 કહે મિત્ર મન-દસંક ૧૪૫૯ ૧૪૬૦ નહિજી ૧૪૬૧ એ
 રિમરક નિહાને જાતી ૧૪૬૨ નહિજી ૧૪૬૩ એ
 તેમ જાતી ૧૪૬૪ ૧૪૬૫ નહિજી ૧૪૬૬ એ
 રહિજી ૧૪૬૭ ૧૪૬૮ નહિજી ૧૪૬૯ એ
 પૂજા ૧૪૭૦ ૧૪૭૧ નહિજી ૧૪૭૨ એ
 જાતી ૧૪૭૩ ૧૪૭૪ નહિજી ૧૪૭૫ એ
 ૧૪૭૬ ૧૪૭૭ નહિજી ૧૪૭૮ એ
 ૧૪૭૯ ૧૪૮૦ નહિજી ૧૪૮૧ એ
 ૧૪૮૨ ૧૪૮૩ નહિજી ૧૪૮૪ એ
 ૧૪૮૫ ૧૪૮૬ નહિજી ૧૪૮૭ એ
 ૧૪૮૮ ૧૪૮૯ નહિજી ૧૪૯૦ એ
 ૧૪૯૧ ૧૪૯૨ નહિજી ૧૪૯૩ એ
 ૧૪૯૪ ૧૪૯૫ નહિજી ૧૪૯૬ એ
 ૧૪૯૭ ૧૪૯૮ નહિજી ૧૪૯૯ એ
 ૧૫૦૦ ૧૫૦૧ નહિજી ૧૫૦૨ એ

ખાતમાં નાસ્તિક અને મિથ્યાદષ્ટિ શબ્દો સુધારક અને વિચારક-
વપરાવા લાગ્યા, અને હવે તો તે એવા સ્થિર થઈ ગયા છે કે
માટે લાગે વિચારશીલ, સુધારક અને કેઈ વસ્તુની ચોખ્ખોચોખ્ખતાની
માટે કરનાર માટે જ વપરાય છે. જૂના બંધનો, જૂના
ચેત્તુ, જૂની મર્યાદાઓ અને જૂના રીતરિવાજો. દેશકાળ અને
સ્થિતિને લીધે અમુક અંશે બંધ બેસતા નથી. તેના સ્થાનમાં
અમુક પ્રકારનું બંધન અને અમુક પ્રકારની મર્યાદા રાખીએ તો
માનને વધારે લાભ થાય. અજ્ઞાન અને સંકુચિતતાની જગ્યાએ
જ્ઞાન અને ઉદારતા સ્થાપીએ તો જ સમાજ સુખી રહી શકે. ધર્મ
જે વિખવાદ વધારતો હોય તો તે ધર્મ હોઈ ન શકે; એવી
રીઠી સાદી અને સર્વમાન્ય બાબતો કહેનાર કેઈ નીકળ્યો કે દુરત
અત્યારે તેને નાસ્તિક, મિથ્યાદષ્ટિ અથવા જૈનાભાસ કહેવામાં આવે
છે. આ રીતે શબ્દોના ઉપયોગની અંધાધુંધીનું પરિણામ એ બાબત
છે કે હવે નાસ્તિક શબ્દની જ પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ છે. એક વખતે
રાજમાન્ય શબ્દની અને લોકમાન્ય શબ્દની પ્રતિષ્ઠા હતી. પણ બ્યારે
સમાજ ઊંચો ઊંચો લારે તેને રાજમાન્ય શબ્દ ખટક્યો અને રાજ-
માન્ય થવામાં ધણીવાર સમાજદ્રોહ તેમ જ દેશદ્રોહ પણ બજાયા;
અને રાજદ્રોહ શબ્દ જે એકવાર ભારે શુનાદિત માટે જ વપરાતો
અને અપમાનસૂચક કેખાતો તેની પ્રતિષ્ઠા વધી પડી. આજે તો
દેશ અને સમાજમાં એવું વાતાવરણ પેદા થયું છે કે તે રાજદ્રોહ
શબ્દને પૂજે અને પોતાને રાજદ્રોહી બાહેર રીતે કહેવરાવવા
દબારો જ નહિ પણ લાખો સૌ અને પુરુષો બહાર આવે છે અને
લોપો તેમને સત્કારે છે. માત્ર દિન્દુસ્તાનનો જ નહિ પણ આખી
દુનિયાનો મદાન સંત એ મદાન રાજદ્રોહના અર્થમાં જ રાજદ્રોહી છે.
આ રીતે નાસ્તિક અને મિથ્યાદષ્ટિ જે એક વખતે કલ્પ પેતાથી બિન
પક્ષ પરાવનાર માટે વપરાતા અને પછી કૌંઈક કદરવનના કારણમાં
વપરાતા તે અત્યારે પ્રતિષ્ઠિત જેવા થતા જાય છે. અંતરને એ પણ

પણા અનુચિતપણાનો વિચાર ન કરે; કાંઈ પણ વસ્તુની
અગર તર્ક-કસોટી સહન ન કરે, સાચું કે ખોટું કાંઈ પણ
સિવાય નવા વિચાર, નવી શોધ અને નવી પદ્ધતિ માત્રથી
અને છતાંય કાળક્રમે એને પરાણે વશ થતો જાય તે
તક, તે સમ્યગ્દષ્ટિ. આ રીતે વિચારક અને પરીક્ષક અગર
મુદ્ધાન અર્થમાં નાસ્તિક આદિ શબ્દોની પ્રતિષ્ઠા જન્મતી જાય
અને કદાચદી, ઝનુની એવા અર્થમાં આસ્તિક આદિ શબ્દોની
પ્રતિષ્ઠા થતી દેખાય છે. આ જમાનામાં જ્યારે સમયી લડવાનું ન
ત્યારે દરેકને માટે લડવાની શક્તિ તૃપ્ત કરવાનો આવો સાબિતક
રહ્યો હતો અને નાસ્તિક કે મિથ્યાદષ્ટિ શબ્દોના ગોળા
પાતા. પણ આ અદિસક મુખ્ય જેમ અસ્ત્રને નિષ્ક્રિય કર્યા તેમ
નાસ્તિક આદિ શબ્દો જે વિષમય અસ્ત્રની પેઠે ફેંકાતા તેને
નિર્વિષ અને ધણીવાર તો જીવનપ્રદ અમૃત જેવા જનાવ્યા.
કાન્તિમુખનો પ્રભાવ પણ આથી કાંઈ વિચારકે કે સુધારકે
પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જવાનું નથી. ધણીવાર કુદૃષ્ટક વિચાર
અને ભીરુ સ્વાર્થી સુધારકો પોતાને નાસ્તિક કહેવડાવીને પણ
મા પક્ષને અન્યાય કરવા તૈયાર થાય છે તેઓએ પણ ચેતવાનું
અરી રીતે કાંઈ પક્ષકારે આવેશ કે ઝનુનમાં આવી જઈ બીજા
ક્ષેત્રે માત્ર વગોવવા ખાતર કાંઈ પણ જાતના શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો
તાસ્તિક દષ્ટિએ દિંસા જ છે. પોતાનાથી ભિન્ન વિચાર ધરાવનાર
માટે સમજાવે અને પ્રેમથી ચોગ્ધ શબ્દ વાપરવો એ એક વાત છે
અને ઝનુનમાં આવી બીજાને ઉચારી પાડવા દ્વંદ્વ ઓગંગી અમુક
શબ્દો વાપરવા એ બીજી વાત છે; છતાં દરેક બોલનારને માટે કાંઈ
તાણું દેવાનું નથી અગર દરેક લખનારના હાથ કાંઈ બંધાતા નથી,
એટલે કાંઈ ઉનાચળિયાઓ જ્યારે ભિન્ન મત ધરાવનાર માટે અમુક
શબ્દ વાપરે ત્યારે ભિન્ન મત ધરાવનારની અદિસક દરજ્જા થી છે તે
ઉપરે આપણે વિચારી જવી જોઈએ.

પહેલું તો એ કે પોતાને માટે જ્યારે કશુંએ નાસ્તિક કે
બીજો શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યારે એટલું જ વિચારવું કે તે શબ્દ
બાધ્ય એ મારે માટે ફક્ત જુદો અત ધરાવનાર અથવા એના મત
ન માનનાર એટલા જ અર્થમાં સમભાવે અને વસ્તુસ્થિતિ-કે
શબ્દ વાપર્યો છે. એ બાઈની એ શબ્દ વાપરવાની પાછળ
કુર્તિ નથી એમ વિચારી તેના પ્રત્યે પણ પ્રેમટત્તિ અને ઉદાર
કેળવવી.

બીજું એ કે જો એમજ સાત્રે કે અમુક પશુકારે મારે કે
આવેશમાં આવી નિંદાની દૃષ્ટિથી અમુક શબ્દ વાપર્યો છે તો
એમ વિચારવું કે એ બાઈની ભૂમિકામાં આવેશ અને મંડુલિ
પણાનાં તત્ત્વો છે, એ તત્ત્વોનાં એ માસિક છે અને જે વર્ણ
જે પ્રમુદ્ધ હોય તે માણસ તે વસ્તુનો મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ
સર્જામેય છે. તેનામાં જો આવેશનું દર્શન હોય તો મીરજ
આવડતી? અને જો મંડુલિપણ હોય તો ઉગરના ક્યાંથી પ્રસરતી
અને જો અરેક અને મંડુલિવનાના સ્થાનમાં પિંડ
દર્શના તેનામાં સવગ દેવ તો તે એ જ રીતે આવી શકે
અને તેના કાલ કાલે વચ્ચે પણ પોતાનામાં મીરજ અને ઉદાર
કેળવવી. કામુ કે કાલ કાલે બીજા કારણથી નિંદા પણ પડે
જો પડે.

ત્રીજું એ કે જ્યારે કશું પેતલા મત અને વિચારની વિ
આરેક કે કાલે કાલે પણ કહેવું હોય ત્યારે તેના કથન
બદલુનું-વિચાર કરવો. એ જ માત્ર આવડત કથન
જેવો જો તે જો પડતો-કદમ, કાલે જો પે
વિચાર, જેવો જેવો તે જો તેવો અમલ વિચાર
અને જેવો તેવો એવો જો તેવો જો વળુ નથી અને ન
કાલે પડતો કહેવું.

જે આ રીતે વિચારવામાં અને વર્તવામાં આવે તે શબ્દની
 આભારીનું ક્ષેત્ર ઓછું થઈ જાય. ભાષાસમિતિની અને વચન-
 સમિતિની જે પ્રતિષ્ઠા સમજાવે તે પામતી જાય છે તે પાછી જામે
 અને શાન્તિનું વાતાવરણ ઊભું થાય. આ પુણ્ય-દિવસોમાં આપણે
 શ્રેષ્ઠ જ ઇચ્છીએ.

—મુખસાક્ષ

સર્વ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો

કાર્યો અને જરૂરો,

આજે દુઝોલવા ઝીમી થઈ પુ, તેનો જઈ એમ નથી કે
મગમગ કરી જાન છે અને દુઝોલવા મમલતી સુઝ. અને જાને છે
કે કાલુઝી નિતોમમાં થઈ ઓછો: જાણી દી જાની મોલતી
દિગ્ગજ ન હી જાણા કામને આને નેમો ન બોલે તેથી અને જાણુ
કે મગમગ વાળને જોઈ કેમ થજા વિચારો છે તે તમરી સમજ
જાણુ: અને મગી મગી જાણુ: મગી જીજી જરૂરો ને જાણી
દિગ્ગજ છે નેમ જાણુ: પુ અને વિનિદિ કરુ પુ.

મગમગ જાણુ થા જો જ છે અને જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:

જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:
જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ: જાણુ:

વસ્તુતઃ નેત્રા નથી. નૈષ્કર્મ વિના મુક્તિ નથી. કર્મબંધનમાંથી મોક્ષ પામ્યા સિવાય નિર્ણય નથી.

જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ છે. તે જ પ્રમાણે વેદમાં, બાઇબલમાં, જન્મ અવસ્થામાં ને કુરાનમાં પણ જુદી જુદી રીતે મુક્તિપદ્ધતિ અથવા તો જુદી રીતે તેને જ વિશેષતા આપી છે. નીતિ અને ચારિત્રને પણ દરેક ધર્મમાં મુખ્ય મહત્ત્વામાં આવે છે.

વર્તમાનકાળમાં આપણે મોટે ભાગે ધર્મોના મૂળ સિદ્ધાંતથી અંતર છીએ તેથી સમજ્યા વગરનો ધર્મ મોટે ભાગે પાળીએ છીએ "અહિંસા પરમો ધર્મઃ" - જા જોનોનો મહામંત્ર છે. પણ આપણા મોટે બીજ કામોમાં એક કહેવત પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે: "નાનાને પાળે અને મોટાને મારે". જા બધાને દીકરાપ દાગે પણ 'ભયારે' એ સિદ્ધાંતો ઉપર વિચાર કરીએ ત્યારે ખબર પડે કે આપણે તેમાંનું કેટલે અંશે પાળીએ છીએ ?

નીતિ

ધર્મ નીતિદ્વારા અને સદાચારદ્વારા જીવનમાં મૂર્તિમંત થઈ શકે. નીતિ એ કદી કાદેલી વસ્તુ નથી પણ વ્યવહારમાં મુશ્કેલીથી જોતપ્રોત થયેલી વસ્તુ છે. નીતિ જીવનના ઓળખે બાંધી મૂકનાર આડો નથી પણ જીવનના પ્રસાદને મુંઢર રીતે સમજનારી ઓરડાનાર સૂક્ષ્મ રક્તિ છે. નીતિ વ્યવહારીઓનું બંધન નથી પણ સાચા વ્યવહારમુચ્ચ લોકોના જીવનનું સત્ય છે. મનુષ્યના જીવનનો સંગતન નિશ્ચય નીતિ છે. તે જડતા નથી પણ સ્વતંત્ર રક્તિ છે. હૃદયમાં તેની વસતિ છે, હૃદયમાં એનું પોષણ છે. અને જીવનમાં તેની સમજૂતી છે. નાના મોટા સુદુર્લભો સમુદાય જે મનુષ્યના જીવનને અનિશ્ચય મેલ નરફ દોરી જાય છે તેને નીતિ કદી યામ્ય. દરેક મનુષ્યે નીતિનું ધરાને મધન જોડે.

જોઈએ નહિ. તેમાં પોતાનો અને પારકાનો સમાનદૃષ્ટિથી વિચાર કરેલો હોવો જોઈએ. સત્ય એ દુષ્કર વસ્તુ છે એ ખરું પણ ક્યું પરાક્રમ દુષ્કર નથી હોતું? એની દુષ્કરતામાં ખરી શાંતિ રહેલી છે. જીવનમાં સધળું સહેલાઈથી થઈ જતું હોય તો જીવનમાં રસ જ ન રહે, જેને ખરું વીરત્વ ખીલવું છે. તેને તો સત્યભક્તિની દુષ્કરતા આનંદ આપનારી છે. તેથી પૂજ્ય ગાંધીજી પણ કહે છે કે પરમેશ્વર સત્ય છે, એમ કહેવા કરતાં સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

અદિંસા

જૈન ધર્મ અદિંસા ઉપર ભાર મૂકે છે ત્યારે વેદધર્મ સત્ય ઉપર ભાર મૂકે છે, અદિંસા વિના સત્યની શોધ અસંભવિત છે, તેથી આપણે એટલે જોતા અદિંસાને વધારે વળગી રહે છે. અદિંસા અને સત્ય એવાં આત્મપ્રાપ્ત છે કે તે બંનેમાંથી પ્રથમ ક્યું અને પછી ક્યું તે શોધવું મુશ્કેલ છે, તે માટે પૂજ્ય ગાંધીજી એમ કહે છે કે આપણે અદિંસાને સાધન ગણીએ અને સત્યને સાધ્ય ગણીએ. સાધન આપણા હાથની વાત છે તેથી અદિંસા એ પરમધર્મ થઈ અને સત્ય પરમેશ્વર થયું.

કેઈને મારવું કે ખૂન કરવું એ જ માત્ર દિંસા નથી; પણ કોઈનું દિલ દુઃખાવવું, કોઈને ત્રિષે કે પોતાને માટે કુવિચાર કરવા, મિત્રતા બાંધવું કરવું, દેષ કરવો, કોઈનું જીવન બગાડવું, તે સર્વે પણ દિંસા જ છે, કે જે આપણે ક્રમશઃ પત્તે કરીએ જ છીએ. માટે તેથી જાનની દિંસા પણ કરવી જોઈએ નહિ.

અસ્તેય

એટલે ચોરી ન કરવી એ અર્થ. અ.પણે બધા સમજીએ છીએ. પણ કેઈની વસ્તુ છોડી માની લઈ લેવી એ જ માત્ર ચોરી નથી, પણ

પ્રાચીન ધર્મ

મુસ્લિમ ધર્મશાસ્ત્ર કુરાનમાં પણ એ જ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. સાત્ય બોલો, મનુષ્યદત્તા અને વ્યભિચાર છોડો, સ્ત્રીઓ ઉપર મ ન કરો. માંસ મદિરાનો ત્યાગ કરો.

ધર્મ

વેદમાં આપણા સિદ્ધાંતો જ વર્ણવ્યા છે. તે સારી રીતે પાળીએ તો તેને માટે ચર વર્ણ અને ચાર આશ્રમ એ પ્રમાણે ભાગ પડે છે.

સ્થિત ધર્મ

આ ધર્મમાં ખુશી રીતે અને સમજી શકાય તેવી રીતે તેના સિદ્ધાંતો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. તે ધર્મી સરસ રીતે વ્યક્ત કરાવેલા ઇશુખ્રિસ્ત વિને વાંચ્યું તો તેણે પર્વત ઉપર પોતાના સ્થિતિને ઉપદેશ આપ્યો છે તે સિદ્ધાંતો અને આપણા સિદ્ધાંતોને આખે-આખે મળતાપણું છે. તે સમજવા જેવા દેવાથી તેના ચોડા ઉતારા થી મીધા છે.

તેમણે કહ્યું છે કે જેઓ માત્ર માટીના દેહને મારી શકે તે જાતમાને કંઈ નથી કરી શકતા. તેમનાથી કદી કંઈ નહિ. જે દેહ મન આત્મા બન્ને પર આજી ચલાવી રહ્યો છે તે જગતપિતા પદલાથી જ કંઈ નહિ. શાંત રાખજો કે જે જિંદગીના જતન પાછળ મરણી તે જિંદગી ખેંચી. જે ઇશ્વર આત્મર અવતર સોંપા કરશે ને આજી પાવરશે તે જનનત અતન પામશે.

મોક્ષના અધિકારી

આ મંત્રારમાં જે દીન, દુઃખી, નમ્ર, સ્વધર્મના બૂખ્યા, દયા-પ્રેમ, પવિત્ર મનના અને શાંતિ તથા સંપન્ને વધારવાના છે તે જ મોક્ષના ધર્મ છે. એ જ મોક્ષના અધિકારી છે. એ જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકના છે.

રી હોય તેનું સાંત્વન કરી તમારા બોમ ચડાવજો. તમારા વિરોધી
||યે લડાઈ પતાવવામાં તમે કદી પણ વિલંબ કરશો નહિ.

અન્યભિચાર.

બિચાર યાત્રાગા વિરુદ્ધ છે. પણ હું કહું છું કે જે કાઈ
દિશી પરબી સામે જુએ છે. તેણે પણ મનવડે બિચાર ક્યો જ
છે. જે તમારો જમણો હાથ કદી અયોગ્ય વર્તન કરાવે તો તે કાપી
ત્યાજ્યો; કારણકે તમારા સત્ત્વની હાનિ કરતાં તમારા ચરીરનું એક
અંગ ઓછું થાય તો તેમાં ઓછું નુકસાન છે.

૭ વેરની સામે પ્રેમ.

જેવાની સાથે તેવા યુગ્મ તે લૌકિક ન્યાય છે. પણ હું કહું છું
કે કુદૃષ્ટી સામે પણ કુદૃષ્ટતા ન કરશો. જે તમારા જમણા માલ પર
તમારો મારે એને તમે કાઢો પણ અર્પણ કરજો.

૮ સમદષ્ટિ.

મિત્ર પર પ્રેમ કરવો અને શત્રુનો દ્રેષ કરવો એ પણ લૌકિક
નીતિ છે. પણ મારી સલાહ || કે તમે તમારા શત્રુપર પણ પ્રેમ
કરજો અને કદી કાઈનો દ્રેષ તો કરશો જ નહિ. જે તમને આપ કે
તેનું દિન ઇચ્છજો, જે તમને દેરાન કરે તેના ઉપર ઉપકાર કરજો.
એ જ પ્રશ્નને પામવાનો માર્ગ છે. જેમ સૂર્ય સન્મન અને દુર્જનને
કરખો પ્રકાશ આપે છે અને વરસાદ ન્યાયી અને અન્યાયી પર
સરખી રીતે વરસે || તેમ તમારી સદૃષ્ટિ સર્વે પર સમપણે રહેજો.
જે તમને ચાહે તેને તમે ચાહો તેમાં વિરોધ શું? સ્વાર્થો મનુષ્યો
પણ એમ કરે છે. ઉપકારનો જ બદલો વાગવામાં વિરોધ શું?
જન્મથી ભોગો પણ એટલું કરે છે. આખું દેશરને રોડુ એ દાન નથી.
જેની પાસેથી કશું મેળવવાની આશા ન હોય એને જ આપો.

૯ રવરોપનો ત્યાગ.

તમારી આજ્ઞાના નિયમો, નીતિ, સંસ્કારો, આદર્શો, આદિ...

૪ શ્રદ્ધાનો મહિમા.

તમે શ્રદ્ધાનો મહિમા સમજતા, નથી. તેથી જ બીજી ચિંતા શે છે. શુદ્ધ બનેા તો સર્વ મેળી આવશે. શ્રદ્ધાથી માગે એટલી જ રહે છે. શોધી એટલી જ ખોટી છે. પ્રભુનું ખાતરું ઠેઠા એટલે જ ભારે અંદર જવાનો વિશ્વં છે. તમારામાંથી કોઈ એવો છે કે જે કોતાના પુત્રને એ રાંડેા માગે ત્યારે પત્યરો આવે ? તો પછી તમારો પણ તમને, તમે કલ્યાણકારી વસ્તુઓ માગે તો અનિષ્ટ કરનારી વસ્તુઓ કેમ આવશે ?

૫ પ્રભુના ધામનો માર્ગ.

પણ પ્રભુના ધામમાં પેસવાનો રસ્તો સંકટી કટી-વાટે છે. નરના માર્ગે પહોળા અને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. પણ ઈશ્વરના ઘરનો માર્ગ સંકટી અને અમપ્રાપ્ય છે.

આ ઉપદેશ ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે તે એક પંડિતનું શાસ્ત્રીય પ્રવચન નથી, પણ જેના રામરોમમાં પવિત્ર શક્તિઓ જ હોય તેવા બાવવાન હૃદયનો નિઃપાકૃત ઉપદેશ છે !

આવી રીતે દરેક ધર્મશાસ્ત્રો તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે એમ નથી લાગતું કે દરેક ધર્મ એ એક જ ધ્યેય ઉપર રચાયેલો છે ? ને ધ્યેય એક છે તો પછી કોઈ પણ જાતનો મતભેદ શા માટે ? અને અમારો ધર્મ જ હોયો અને બીજાનો નીચો એમ પણ શા માટે ?

અ. સી. શ્રી વેણીબહેન દાપડીઆ.

અધ્યાત્મ

અધ્યાત્મ એટલે શું ?

આનંદઃપત્રી શ્રમણ કહાને,
બીજા તો દબલિંગીર,
વાનુમતે જે વનુ પ્રાણે,
આનંદપત્ર મનિ સંગીર

—ସିଧୁଧନ ୧୯୩୩

नामोऽग्रे सुतो होः उन्मत्तमन्त्रः

જાગડશિ જરિજાજી જગદામજી—એણે જા.મ. ૭૯ ૮૨
 ૧૧૫ ૫ ૭૯ ૮૨૦ જા.મ. ૧૧૫ ૫ ૭૯ ૮૨૦

[illegible]

પથવા સાચું સુખ નથી, એમ પણ અહીંયાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ તો અનંત અને અબ્યાપ્ત સુખની પ્રાપ્તિ શુદ્ધાત્માના સંવેદનથી થાય છે એ જ બતાવવાની છે. તથા શુદ્ધાત્માનું સંવેદન અથવા પરમાત્મદશાની પ્રાપ્તિના ઉપાય આ શાસ્ત્ર દેખાડે છે. આ કારણથી આત્મા છે કે નહિ, પરસોડ છે કે નહિ, મોક્ષ છે કે નહિ—એ ચર્ચા અપ્રવૃત્ત હોવાથી તેમાં આપણે અત્રે દિ ઉતરીએ.

કોઈ પૂછશે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રપે જુદું શાસ્ત્ર રચવાની શી જરૂર પડી, પહેલાં ક્યારે રચાયું. પ્રાચીનકાળમાં અધ્યાત્મ જેવું કંઈ હતું કે નહિ, તો તેનો ઉત્તર છે એ છે કે વેદકાળમાં પણ અધ્યાત્મચિંતકો થયા છે અને એવો કોઈ યુગ નથી, એવો કોઈ જમાનો નથી કે જેમાં ભારતવર્ષના કોઈ ને કોઈ પ્રદેશમાં—કોઈ કોઈને સંપ્રદાયમાં અધ્યાત્મચિંતકો ન થયા હોય. જૈન સંપ્રદાયમાં તીર્થંકરો, ગણધરો ઉપરાંત પ્રત્યેક-જુદો પણ અધ્યાત્મચિંતન વડે સિદ્ધિને પામ્યા છે. તેમનાં ચરિત્રો તે અધ્યાત્મી પુરુષોનાં ચરિત્રો છે. પાછળના સમયમાં પણ કોઈ આચાર્યે મુખ્યભાવે અને કોઈ આચાર્યે મૌલ્યભાવે અધ્યાત્મને પોતાની કૃતિઓમાં રચ્યું છે. વેદકાળના પ્રધાન અધ્યાત્મચિંતક યાજ્ઞવલ્કય છે. તેમની મંથરચલામાં શુદ્ધ ચલુર્વેદની ૪૦ અધ્યાયવાળી મંત્રસંહિતા છે, તેમજ શાતપથ નામનું બ્રાહ્મણ છે. તે બ્રાહ્મણના આરણ્યક વિભાગમાં છેવટે ૧૬૬ આરણ્યક નામનું ચિત્રા અને ૪૦૫૨ ઉપનિષદ છે. વેદાંગમાં યાજ્ઞવલ્કય દિક્ષા અને પ્રતિશાસ્ત્ર તેમણે રચ્યા છે. તેમણે રચેલાં યોગશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે, તેમજ રમત પણ રચી છે. દિગ્વિજયનના દ્વિતીય-કર્તાના મત પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્કય કુશિષ્ટિરના સમકાલીન હતા. આરણ્યકો એ કૌત સદિશમાં જાનતી રચ્યા માટે રચિત છે.

જિ એ છ પ્રકરણોમાં યોગના સર્વ વિષયનું સુંદર વર્ણન છે. યોગના અંશોમાં દૈવ્યોગપ્રદીપિકા એ મૌલિક અંશ છે. બીજા ૧૧ સિદ્ધાંતિકા, ચેરકસંહિતા, ગોરક્ષપદ્ધતિ, ગોરક્ષસત્ક વગેરે છે. તેના બીજા અંશો યોગતારાવલી, બિન્દુયોગ, યોગબીજ તથા ૧૧૫૬૫ છે.

તેન આગમમાં પણ આત્માના મોક્ષના ઉપાય સંબંધી ચર્ચા આત્મા-પરમોક વગેરેના અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ સંબંધી ચર્ચા સાથે મિશ્રિત છે. ૭ના ખ્યાન અર્થાત્ યોગનું વિવરણ ઉત્તરાખ્યન અ. ૩૦ શ્લોક ૩૫), રથાનાંત્ર (રથા. ૪ ઉદ્દેશ ૧ સુ. ૨૪૭ પં. ૮૭) સમવાયમિ (સ. ૪) તેમજ ભગવતીમાં (સતક ૨૫ ઉદ્દેશ ૧ સુ. ૮૮) તથા પ્રણાપના (ખ્યાનપદ)માં છે, તેમજ આરસ્યક નેત્યુંકિત (કાયોત્સર્ગ) અખ્યપન ગાથા. ૧૪૬૨-૧૪૮૬માં છે. તેમજ સમવાયમિ (સ. ૧૪)માં ૧૪ ગ્રંથરથાનોનું પણ વિવરણ છે. મુમુક્ષુઓની સરળતા માટે શ્રી તત્ત્વાર્થાધિમમસૂત્રકાર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે પ્રજ્ઞામરત્તિ પ્રકરણ ૨૨મું; સંભવિત છે તેમજ પ્રજ્ઞામરત્તિ પ્રકરણ કેવળ અખ્યાતમની ચર્ચા માટે એક જુદા પદ્ધતિનંધે અંશ તરીકે ૨૨મું હોય કારણ કે તેમજ નવાય તત્ત્વોનું સુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન શ્રી તત્ત્વાર્થાધિમમ સૂત્રમા કરેલું હતું અને પ્લાનનું વર્ણન પણ (અ. ૬ સુ. ૨૭ વગેરે) કર્યું હતું. તેમની પછી શ્રી ગિત્તમદગણિ હામાયમજે ધ્યાનગતક નામના અંદની રચના કરી, જેમાં આગમવર્ણિત ખ્યાનનું સ્પષ્ટીકરણ માત્ર છે. શ્રીમદ્ દરિભદ્રમુરિએ પણ ત્યાર પછી ઘોઢગઢ, યોગવિશિષ્ઠતા, યોગ-વિન્દુ, યોગદરિસમુચ્ચય વગેરેમાં અખ્યાતમચર્ચા કરી અને યોગવિન્દુ વગેરેમાં તેન પરિભાષાની રોમદર્શનની પરિભાષા સાથે સરખમદ્વી તેમજ સમન્વય કર્યા છે (જુઓ યોગવિન્દુ શ્લોક ૪૧૮ તથા ૪૨૦). શ્રીમદ્ દેવચંદ્રાચાર્યે યોગગાથા ૨૨મું. શ્રી પ્રતિભા-

ગાન નહિ પરંતુ મોહના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી ઉપજતું આત્મ સંબંધી શુદ્ધ સંવેદન કે એટલે ચારિત્રપ્રધાન ગાન છે. એ રીતે અધ્યાત્મ એ કંઈ નવો મોક્ષમાર્ગ નથી.

અધ્યાત્મસારમાં અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા આવી કરી છે:—

ગતમોહાધિકારાણામાત્માનમધિકૃત્ય યા ।

પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા તદધ્યાત્મં જગુર્જિનાઃ ॥

અર્થાત્—જેના મોહ છૂટ્યો છે એવા મનુષ્યોની આત્માને આશ્રી જે શુદ્ધ ક્રિયા તેને તીર્થકરો અધ્યાત્મ કહે છે.

જેની રાગદ્વેષ રૂપ કષાયની નિમ્નિક ગાંઠ તૂટી છે અર્થાત્ પારિભાષિક શબ્દોમાં જેના અનંતાનુબંધી કષાયો નાશ પામ્યા છે, જેણે અપૂર્વ કરણવડે અનાદિ મિથ્યાત્વની મંથિ બેઠી છે તેનામાં જ અધ્યાત્મિકપણું સંભવે છે. મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયના અભાવને કીધે ત્રીજા પાપકર્મના પરિણામ ન હોવાથી એાથું શુદ્ધતાણું અપુનર્મંથક કહેવાય છે. પરંતુ નિશ્ચયનયથી તો શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાનાદિકે ક્રિયા પાંચમા શુદ્ધતાણે જ સંભરતી હોવાથી અને એ રીતે શુદ્ધ ગાન, શુદ્ધ ક્રિયાથી ત્યાં જ સુક્ત થતું હોવાથી અધ્યાત્મ પાંચમા શુદ્ધતાણાથી જ હોઈ શકે, પરંતુ બ્યવહાર નય ઉપચારથી ચેત્યવંદનાદિક ક્રિયાને પણ ઉપયોગી માનતો હોવાથી જ એ શુદ્ધતાણે પણ અધ્યાત્મ માને છે. ખરી વાત તો એ છે કે આશંસાદિ દોષરહિત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અથવા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાથી સુક્ત શુદ્ધ ગાન જ અધ્યાત્મ છે. વગી અશુદ્ધક્રિયા પણ મુમુક્ષા વગેરે સારા અભ્યવસાયથી તથા હંબરહિત પણ સમભાવથી કરવામાં આવે તો શુદ્ધ ક્રિયાનો દેવ યની દોવાથી કદામદ રહિત મનુષ્યને અગ્રચાએ અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પરંતુ જેના અહંભાવ, મમતા, હંસ, કદામદ, ક્રોધ, હર્ષ, દેવ વગેરે મયા નહી તે કોઈ પણ બ્યવસયમા એકાગ્રતા સાથે તે ને બ્યવહાર દોષ છે પરંતુ પરમાર્થ દોષ નથી.

[illegible]

દત્ત કરે છે પરંતુ તેનું ચિત્ત દોરકાપર ચોતાની સ્થિતતા—સમતોલપણ (Balance) જાળવવામાં હોય છે. જેવી રીતે પંછીઆરી પાણીના મેડાં માથે મૂકી જતી હોય અને હસે, બોલે, વાતચીત કરે, તાણા દે છતાં તેનું ચિત્ત પાણીની ગાંઠમાં હોય છે. તેવી રીતે આ પુરુષનું ચિત્ત આત્મ તરફ હમેશાં 'વળેલું' હોય છે. આપને બહુ રહેલાઈથી સમજાય એવો દાખલો આપું તો કોઈ રસિકે નવસકયા આપ વાંચતા હો, કોઈ Romanaceo અથવા છૂપી ચોલીસની વાર્તા વાંચવામાં તસ્લીન હો તે વખતે તમને યોગ સમય માટે કદાચ, ગિંધ, જૂખ, તરસ પશુ જતી રહે છે. અને કોઈ વ્યવસાયને અંગે કયા અધુરી મૂકી ઊંડું પડે તો પશુ તે વ્યવસાયમાં ચિત્ત પેરાવાતું નથી; પરંતુ એમ થયા કરે ક્યારે કયા વાંચતી ફરી સર કરું, કયા જામ વ્યવસાયમાં પશુ તમારા મનમાં રમ્યા કરે છે. કથાચિત્રો તમારા માનસમાંથી જૂંસાતાં નથી. કથાની વસ્તુ કોઈ જૂતની માફક તમારા મનમાં વારંવાર ભગ્યા કરે છે તે જ પ્રમાણે અધ્યાત્મીપુરુષનું મન મને તે વ્યવસાયમાં પશુ આત્મામાં લાગી રહે છે. દૂંઠમાં કહીએ તો જૂદા જૂદા કારણે જૂદા જૂદા પ્રકારની વિવશતા થાય છે તેને મજતી પશુ કંઈક રીતે બિન આવા પુરુષમા સ્વસ્થપરમણુતા થાય છે.

કોઈ પ્રેમીનો દાખલો લ્યો. દાવ્યકામમાં વર્ણવેલી જૂડી જૂડી દશાઓમાં થઈ છેવટ તે મૂર્છા અને મૃત્યુ પામે છે. જો તે તેનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે નથી. તે જ પ્રમાણે અધ્યાત્મી પુરુષ પશુ જો ચોતાનું ધ્યેય વિશેષદિન નિશ્ચિતરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકે નથી. તો તેને પશુ તેનો ઉન્મત્તી બાર સંસારમાંથી એકદમ બહાર નિકળી જવા પ્રેરે છે. આપણે જોને એક પ્રકારનો ઉન્માદ કહીએ છીએ તેવો તેને ઉન્માદ થાય છે પરંતુ આ તો અધ્યાત્મની મસ્ત દશા છે, જે મસ્તદશામાં તે ખાતું, પીતું, મુખ ફૂંખ, કંપ, ઉન્મત્તો કંઈ મન-

કુશળ વચ્ચે તેને અંતર રહેતું નથી. દુનિયામાં તે આત્મા મા
તો રહીયે તો પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ જોતો જ નથી.
રિદ્ધિમાં તેનું વર્તન મેસારી મનુષ્યોને વિચિત્ર લાગે છે. પર
માત્મા અધ્યાત્મ પુરુષોનો માર્ગ જાણે જ દોષ છે. લાખો
પોમાં પરમાધ્યાત્મિક કેન્દ્ર એક વિરસ જ નિપજે છે. અને મે
કનુષોનું એક મિથ્યાજિમાન છે કે તેણે પુરુષને પણ તેમો પે
કાલમે લેવામાં મને છે એવું માર્ગ લેવા નથી, એનું કેન્દ્ર
નથી. એવી કેન્દ્ર લાગે નથી કે જે હે આધ્યાત્મિક પે
અધ્યાત્મની રૂપ (Ideal) મળી લેવા.

अविःप्रवृत्तना २५ , २५५ ३३३ ते. —

- (୧) ୪-୩ ଶୁଭ୍ରାବତୀ ଶିଳା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମ୍ପତ୍ତି ବିକ୍ରୟ
(୨) ୧-୨ ଶୁଭ୍ରାବତୀ ଶିଳା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମ୍ପତ୍ତି ବିକ୍ରୟ
(୩) ୮-୯ ଶୁଭ୍ରାବତୀ ଶିଳା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମ୍ପତ୍ତି ବିକ୍ରୟ

১৯৪৬ খ্রিস্টাব্দে ১১ মাস ১১ দিন ১১ মাস ১১ দিন ১১ দিন
 ১ মাস ১১ দিন ১১ দিন ১১ দিন ১১ দিন

[illegible]

જલિ-આ પહેલી ચાર ભૂમિકાને સંગ્રહાત સમાધિ કહે છે અને દીની ભૂમિકાને અસંગ્રહાત સમાધિ કહે છે.

વળી યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયમાં શ્રીહરિભદ્રચરિત્રે આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રારંભ પૂર્વેની સ્થિતિને આપદષ્ટિ કહે છે અને તેમણે આધ્યાત્મિક વિકાસ મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, ક્રાંતા, પ્રભા તે પરા એ આઠ દષ્ટિમાં વિભક્ત કરી દેખાડ્યો છે. આ આઠ દેવો ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ-ઉચ્ચતરને ઉચ્ચતમ સિધ્ધિ દેખાડે છે. વળી આઠ દષ્ટિમાં પાતંજલ યોગદર્શનમાં વર્ણવેલા યમ-નિયમ-સન-પ્રાણાયામ-ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ એમ એક એક યોગના રત્નો સંબંધ મુખ્યપણે દેખાડ્યો છે. પહેલી ચાર દષ્ટિઓ આધ્યાત્મની પ્રારંભિક અવસ્થાનું દોષ એમાં મોટ-અવિદ્યોના અસ્પર્શ રહે છે. અને તેને અવેદ-સંવેદ ૫૬ કહે છે. અને ત્યાર પછીની ચાર દષ્ટિઓમાં અવિદ્યોના અંશ રહેતો ન હોવાથી તેને વેદ-સંવેદ ૫૬થી અલગ છે. વળી પાછળની ચાર દષ્ટિઓના આધ્યાત્મિક વિકાસને ચિંતા યોગ, સાત્ત્વયોગ અને સામર્થ્ય યોગ-એવી ત્રણ યોગભૂમિકામાં એકાદી વિભક્ત કરે છે. જે ચાલવાન છે હતા પ્રમાણે વચ્ચે ધર્મ શુદ્ધિમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. એવા મનુષ્યનો શુદ્ધ દિશા કરવાનો ઉદ્દેશ અભિલાષ તે ધર્મયોગ, ઉત્કૃષ્ટ મદા અને બેધવાગા તથા અપ્રમાદી એવા ત્યાગીનું વચાદક્ષિત આગમનુસાર શુદ્ધ ધર્મ દિશામાં આચરણ તે સાત્ત્વયોગ. અને સામર્થ્યમાર્ગના સાધનોને કાઓથી સ્પર્શરિતે જાણી ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્યનો વિકાસ થતાં કાઓથી ન પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા અનુભવ માર્ગ ઉપર પડેલિનું તે સામર્થ્ય યોગ. આ સામર્થ્ય યોગ “પ્રાતિભિજ્ઞાન”નો વિષય છે. પ્રાતિભિજ્ઞાન કેવળ-સાત્ત્વિક સ્થાના પૂર્વભાવી અરજોદય સમાન છે. અન્યદર્શનીઓ તેને રાજસ, તારક વગેરે નામેથી ઓળખે છે જો આ યોગદષ્ટિ અમુચ્ચય

યોગસૂત્રના આખ્યકારે, વર્ણવેલી ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ (૧)
 (૨) મૂઢ (૩) વિક્ષિપ્ત (૪) એકાગ્ર અને (૫) નિરુદ્ધ સરખાવવા
 છે. હવે અધ્યાત્મ કષ્ટપદ્મ, અધ્યાત્મસાર વગેરેના વિષયનું વર્ણન
 આપનો સમય નહિ લઉં. એક જ વાત કહી દઉં કે અધ્યાત્મ-
 ના યોગાધિકાર તથા ધ્યાનાધિકારમાં મુખ્યતઃ ભગવદ્ગીતા તથા
 તસ સૂત્રનો ઉપયોગ કરી જૈન પ્રક્રિયા સાથે સમન્વય કરવાનો
 કરવામાં આવ્યો છે. એ કાળ જૂની વાતો નવા નવા રૂપમાં
 કતાંઓએ પોતાના અનુભવ ઉમેરી વર્ણવી છે. ખરું કહીએ તો
 તત્ત્વજ્ઞાન એ ઉપદેશનો આગે જ વિષય હોઈ શકે. એ અનુભવથી
 મેળવી શકાય છે. આધ્યાત્મિક જીવનમાં જાંચી કક્ષાએ પહોંચેલા
 તમાઓ અધિકારીને વિશાસચ્ચ જ કરી શકે. જે જે એ માત્રે
 છે તે તે જ સાનંદ અવનવા અનુભવો અનુભવે. એમાં જોઈએ
 રતા, એકાંતાપ્રવૃત્તિ, ઉદ્યમ, ખંત, સહિષ્ણુતા એકાગ્રતા, સાધ્યની
 ત આવના ! સ્વાનુભવ એ સ્વયંપ્રકાશ દાપક છે અને જેમ જેમ
 ધ્ય તેને આધારે આમળ વધે છે તેમ તેમ તે માર્ગને આમળ
 આમળ પ્રકારે છે. અને જો એકાગ્રતાથી સતત પ્રવૃત્તિ કરવામાં
 તે તો તે મનુષ્યને લક્ષ્યવેધી બનાવે છે. તેના સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવે
 હવે હું એક ખીજા પ્રશ્ન પર આવીશ. અને તે એ ૧—

આધ્યાત્મિક માણસની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય ?

હું પૂછીશ કે પ્રવૃત્તિ એટલે શું ? પ્રવૃત્તિનો અર્થ કેઈ પણ
 કા તરફ જવું એ જ હોય તો આધ્યાત્મિક માણસનું લક્ષ્ય આત્મા હોઈ
 તેના તરફ જ હમેશ જાય છે. બાકી સાંસારિક વસ્તુઓ તરફની
 કિરુચિ જે મનુષ્યને હોય અને તે મેગવચાને પ્રવૃત્તિ કરે તેને જ
 પ્રવૃત્તિ કહેતા હો. અવશ્ય વિષયમુખની પ્રાપ્તિ એને પ્રવૃત્તિ કહેતા
 તો મેં પ્રથમ વર્ણવેલી ત્રણ કક્ષામાંથી બીજી અને ત્રીજી કક્ષાના
 આધ્યાત્મિક પુરવડી તેવી સાંસારિક પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે જ નહિ. જા

હવે રહ્યો પહેલી કક્ષાના આધ્યાત્મિક પુરુષોનો પ્રશ્ન. કોઈ એક
 મુખે મહાશ્રમે કોઈ અમૂલ્ય રત્ન મેળવ્યું હોય તો તે સાચવી રાખવા
 હમેશા કેવો પ્રયત્ન કરે ? પહેલી કક્ષાના પુરુષની પ્રવૃત્તિ તેવી જ હોય
 , તે મેળવેલી આધ્યાત્મિક જ્યોતિને જરી પણ કાંપી ચલા દેતો
 પા. અને હિલ્લું તેને હમેશા વિશેષ સતેજ કરવાના પ્રયત્નો સેવે છે.
 ઇશ્વરિક બાષા મુઝી દઈ એ તો તેવા આધ્યાત્મિક પુરુષની પ્રવૃત્તિઓ
 તેવી હોય છે કે તેના અધ્યાત્મજીવનને વિધાતક ન નિવડે. તે એવા
 હારંબના અને મહાપરિશ્રદના કાર્યોમાં પોતાને મુંઝાવા દેતો નથી કે
 તેથી સમયભર પણ આત્મરમરણ શક્ય ન થાય. અમર સંસારમાં
 હી તે સ્વકુટુમ્બ અને સ્વજનના પરિપાલનારે કોઈ પણ વૃત્તિ અથવા
 ધિા કરે છે તો હમેશા તે એટલી સંજાગ રાખે છે કે એ વૃત્તિ
 એવી ન હોય કે જેથી તેનું આત્મજીવન કાંપુ પડે. આ દિશા મુચન
 રથી બાપ પોતે પોતાની મેળે નિષ્કૃંપ કરી શકશે કે એક આધ્યા-
 ત્મિક બાપારી પોતાનો બાપાર કેવી રીતે કરે—એક આધ્યાત્મિક
 ડોક્ટર અથવા વકીલ પોતાનો ધધિા કેવી રીતે કરે. એક આધ્યાત્મિક
 રાજા અથવા મંત્રી પ્રજા પરિપાલન કેવી રીતે કરે તેમનામાં સ્વાર્થ
 એવો પ્રમલ નથી થતો કે જેને લઈને તે બીજના સ્વાર્થનો ધાવ
 કરે. તેમની વૃત્તિ એવી નથી થતી કે જે જનને પીડાકારી હોય.
 તેમનામાં કારુણ્યભાવ હોય છે. ઔદાર્ય હોય છે સમર્થિતા હોય છે
 તથા ન્યાયનિષ્ઠતા જાણે અજાણે પણ કોઈને દુઃખ અથવા પરિતાપ
 થવામાં પોતે નિમગ્ન થતો હોય તો તેનું હૃદય તેને કંપે છે. તેને
 પોતાને પરિતાપ થાય છે. જાણીને તો તેનું અકાર્થ તે કદી કરતો જ
 નથી. તે પોતે હમેશા સદન કરી સેવાને તૈયાર હોય છે. અને બીજને
 સદન કરવું પડે તેમાં રાજી હોતો નથી. તેની ભારના હમેશા સર્વે
 સુખી રહે—“ સર્વેઽપિ સુરિનઃ મયંતુ લોકાઃ ” એ જ હોય છે.
 કદાચ સંદેશને વચ્ચે આવું જીવન જો તે જીવી શકતો નથી તો, જો
 તેના અધ્યાત્મરંજ પીડા જ હોય છે તો તે પર-માર, ગામ, શહેર

૧. તેમજ કદાચ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું ન હોય અને તે પુરુષ જાનુસારીજ હોય તો પણ જો તે ઉપચય, નિર્દોષતા, ધર્મપ્રિયતા પર શુદ્ધિથી મુક્ત હોય અને અશુદ્ધ ક્રિયા કરતો હોય તોય તે શુદ્ધક્રિયા ધેરાય તથા અભ્યાસના બળે શુદ્ધક્રિયાના કારણરૂપ બનતી પાથી તેની અને દરેક અધ્યાત્મીની ફરજ છે કે તેણે શુદ્ધતાને શુદ્ધ ક્રિયા રૂપ અધ્યાત્મમાં સાવધાનપણે સતત પ્રવૃત્તિ રાખવી પડી કામાદિ કષાયોને જાતમાં પર આક્રમણ કરવાનો અવકાશ ન બે. હવે છે કે:—

યાવજ્જીવં સદા કાલં ત્રયેદધ્યાત્મચિન્તયા ।
કિશ્ચિન્માવસરં દદ્યાત્ કામાદીનાં મનાગપિ ॥

શ્રી ભગવદ્ગીતામાં પણ હવે છે કે:—

આરુરુર્મુનિયોગં, ત્રયેદ્ વાલ્લક્રિયામપિ ।
યોગારુદઃ કામાદેવ શુદ્ધયત્યન્તર્ગતક્રિયઃ ॥

અર્થાત્—યોગપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો અથવા અધ્યાત્મનો પ્રારંભ કરનાર જાણ ક્રિયાનો પણ આશ્રય લે, પરંતુ યોગારુદ તો સમ-ઉપ-સમના બળે જ અંતર્મુખ ક્રિયાઓ થઈ શુદ્ધ થાય છે.

હવે અધ્યાત્મજીવનમાં જાવનાઓ કેવી રીતે ઉપયોગી છે. તેનું સંક્ષેપમાં વિવરણ કરીશું. જાવના ઉપર જોઈ તથા તેમ અધ્યાત્મ પછીની જૂમિકા તથા જ્ઞાન તથા સમતા પૂર્વેની જૂમિકા છે. જાવના જોઈને ધ્યેયની રચના-ધ્યેયના વિચારની ક્ષેત્રિ-ધ્યેયમાં તાલોનના, જ્યારે જોઈ મનુષ્યને કોઈ પ્રકારનો નાદ સાતે છે ત્યારે આપણે તેને, તેને મારે જાવના જાવતો-રચના કરતો કદી ચકીએ. કોઈ મનુષ્યને જ્ઞાપ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છા સતત રહે છે. ત્યારે મનુષ્ય ચોતાના ધ્યેયનો દરેક રચને સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ જ્ઞાનસિદ્ધિ છે.

૫૪—

સત્ત્વેષુ મૈત્રી ગુણિષુ પ્રમોદં,
 વિલષ્ટેષુ જીવેષુ કૃપાપરત્વમ્ ।
 માધ્યસ્થભાવં વિપરીતદૃષ્ટૌ,
 સદા મયાત્મા વિદ્યાતુ દેવ ! ॥
 અમિતગતિકૃતદ્વાત્રિશિકા.

વળા મનોનિગ્રહ માટે, નિર્વેદ તથા સંવેગ માટે તેમજ આત્મ-
 જ્ઞાનની શુદ્ધિ માટે અર્થાત્ શુદ્ધાત્માના સંવેદન માટે ઉપયોગી બાર
 ભાવનાઓ જ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેના નામોસ્તેષા માત્ર અન્ને
 ૩૩* ૩૩*.

(૧) અનિત્ય.	(૨) અશરણ.	(૩) એકત્વ.
(૪) અન્યત્વ.	(૫) અશુચિત્વ.	(૬) સંસાર.
(૭) આશ્રય.	(૮) સંવર.	(૯) નિર્મરા.
(૧૦) લોકસ્વરૂપ.	(૧૧) સદસ્વરૂપ.	(૧૨) દુર્લભવોદિત્વ.
- (બોધિદૂર્લભ ભાવના).

આનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ શ્રી હમાત્માતિશુ કૃત પ્રથમરતિપ્રકરણમાં
 છે (સ્તોક ૧૫૧ થી ૧૬૨)

અધ્યાત્મભાવ અથવા આધ્યાત્મિકતાની ઝોગખ બહિર્ભાવ કેવો
 હોય તે વિચારવાથી પણ સ્પષ્ટ થશે. શત્તાલિનન્દી અને તેની કિયા
 અને વખોડો.

આદારોપાધિપૂનર્દિર્ગારિવમતિવ્યવતઃ ।

ભવામિનન્દી યાં કૃપાન્ ક્રિયાં સાધ્યાન્નવૈરિણી ॥

રહી ઝુકશે. પરંતુ એવી જે સત્યાણુ પણ ભાગ્યવાળી પુરુષોના માં જોવામાં આવે છે. એ દેખાડે છે કે એમની—જે એક નવા પ્રયોગ કરવાની છૂટ લઈ શકે તે—‘આત્મસંઘા’ જાગી છે. અંગી પ્રાણીઓ આહાર, નિદ્રા, લાલ્ચ, મૈથુન (અથવા નૈનો પ્રમાણે) સ્થાને પરિમલ) એવી ચાર સંઘા અવસ્થા હોય છે. કહ્યું

હારનિદ્રામયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્ પશુમિર્નરાણાં ।
 હિ તૈષામધિકો વિશેષો ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

આ કવિએ મનુષ્યને જ કાર્યાકાર્યનો વિવેક કરનાર કહી એની પતા બતાવી છે. હું મનુષ્યમાં પણ આત્મચાત્રીની વિશેષતા માના માનથી કહું છું. જેને સાચી રીતે આત્માનું જ્ઞાન થયું છે તેમણે આત્માનું ધ્યાન થવા માર્ગે છે અને હેવટે આત્મામાં નિતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા

મનુષ્યમાં આત્મચાત્રીની અપેક્ષાએ ત્રણ વિભાગ થઈ શકે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. વળી એક જ આત્મામાં ત્રણ વિશેષે પણ ત્રણે પ્રકાર સંભવે છે. એક મનુષ્ય આજે અત્યંત લાલ્ચમાં નિમગ્ન હોય—એક મનુષ્ય ચક્રવર્તીનાં મુખ ભોગવતો હોય. બીજામાં સાધારણ કારણ નિમિત્ત મગત્ય તેની દૃષ્ટિ અંતરમુખ થાય. કારણ ચક્રવર્તીને કપડાંમાં જોતાં મુદ્રિકાદીન અંગુલિ નિરતેજ લાગી જોતાં તેમણે કમે સર્વ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય. શરીરપરથી મોડા છૂટ્યા દૃષ્ટિ તમુખ થઈ અને અંતરમુખમાં આત્મધ્યાનમાં દીન થતાં સર્વ આચરણોને તે કેવળ જાણ પ્રાપ્ત થાય. સાધારણમાં સાધારણ નિમિત્ત, મનુષ્યને તે અંતરમુખ કરે છે તેમ જોઈ શકાય છે. મરુદેશ માતા દયીની પાસે પરથી મોડા પાંદરે જાણના સમયસરણની અદિ

સતિનું અત્યંત આનંદિત થયાં. પુત્રના પ્રેમથી જાનંત્રિક
 વરેલાં આંખનાં પડગાં દળી ગયાં. વળી વિચાર થયો કે ભો
 સતત રોક કરતી હતી તે તો આવા સુખમાં છે. એ ભો
 જાવના જાવના કેરો મન પ્રાપ્ત કરી શકે એમાં. ભંતગદગદ
 જામ જગ સમયમાં અંતરૂપ કેવળી વર્ષ સિદ્ધ થવા
 દરમિયાન છે. એ મન જાવના થઈ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી—
 માવજા થઈ સિદ્ધિમયનો નાનુડી એટલે—સાચી
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના અને તેમાંની જાવના
 જાવના થઈ મન જાવના

જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના
 જાવના જાવના થઈ મન જાવના

રાજર્ષિએ પણ અસલ પોતાની મિથિલાનગરી બળતી જોતાં
 ૥નું કંઈ બળતું નથી એવી સમતા ઉભી પરીક્ષામાં ઘડાવી.
 ૥ર્ષિમુનિ અને ગજસુકુમાર મુનિએ પ્રાણાંત કષ્ટમાં પણ સમતા
 જ સિદ્ધિ મેળવી. દૃઢ પ્રહારિએ ઉપસર્ગોમાં પણ સમતા રાખી
 કેત મેળવી અન્નિકા પુત્રે ગંગા નદીમાં ચળથી વિષાતા પણ
 મતા રાખી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

નિ ક્રિયાવાનુ વિરતસ્તપસ્વી ધ્યાની ચ મૌની સ્થિરદર્શનશ્ચ ।
 ગાધુર્યુણં તં લભતે ન જાતુ પ્રાપ્નોતિ યં સામ્ય-
 સમાધિનિષ્ઠઃ ॥

—અધ્યાત્મોપનિષદ્ ૪-૧૪.

અન્યલિંગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈવ હિ ।

રત્નત્રયફલપ્રાપ્તેર્યયા સ્યાદ્ભાવજૈનતા ॥

—અધ્યાત્મસાર ૩-૫૦.

ભગવદગીતામાં પણ કશું છે કે:—

યોગસ્યઃ કુર્ય કર્માણિ સર્જં ત્યક્ત્વા ઘનઞ્ચય ! ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૨-૪૮॥

સેવંવરો ય આસંવરો ય,

ગુદો અ અદ્વા અન્નો વા ।

સમમાવભાવિઅપ્પા,

લદ્દઈ મુક્ત્વં ન સંદેહો ॥

—સંયોગસત્તરિ. ૨

મોહનલાલ ભગવાનદાસ અંગ્રેજી,

બી. એ. (જ્ઞાનસં) એલ. એલ. બી.

સોલિસિટર

હવેને ખમર આપવા હું સંસાર અને મોક્ષનગરી વચ્ચે એક રાખીશ, જે હવે સંસારથી કંટાળી મુક્તિના ધામમાં જવા તેઓ એ દોરકું પકડી મોક્ષનગરીમાં ચાલ્યા જાય. માયાએ એ કથુધ રાખી કે બન્ને દોરકું છટકવું રાખો પરંતુ જે હવે મારામાં બની દોરકું બરાબર પકડે નહિ કે પકડીને બદાર જાય નહિ માં મારો દોષ નહિ.

આ પછી અમુક સમયે વિશ્વકર્મા બન્ને બહેનોનો કારભાર લેવા ગયા. મુક્તિને ત્યાં રહ્યા બડ્યા હવે જ વસેલા જોયા માયાનગરી-સંસારમાં તો હવે બરચક પડ્યા છે. વિશ્વકર્માનાં થતાં બધા હવે જુઓ પાડી ઊડ્યા: "અમને બચાવો, ને બચાવો." વિશ્વકર્માએ તેમને કહ્યું, "અરે, બધા હવે, બધો ન મને તો મુક્તિને ત્યાં જવાનું દોરકું વચ્ચે મૂક્યું છે માયા કંઈ તમને મના કરતી નથી. ત્યારે તમે આમ ચાને રાંધો છો." બધાએ કહ્યું, "અમે દોરકું તો પકડ્યું છે." વિશ્વકર્માએ વળી સૌ હવેનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે, "આ દોરકાને ઊભાભિભ સામસામા ચારે બાજુ શું ખેંચી રહ્યા છે? દોરકાના વિભાજન ૧૧ દોરકું છૂટું થતા કંઈને નહિ તારી શકે.

"આ દોરકું મુક્તિમાર્ગ દર્શક સાધન-ધર્મ-તેની આટલી યત્નાશ્ચ શી? તેના પર વચન શું? આંત્રીધૂંટી, ચાની? વાડ શી? તો કેવી? દાન, બક્ષિ, મંદિર, દેવ, ગુરુ આદિ મનુષ્યો દોરકા પર ડરી છે. પરંતુ દોરકાના-ધર્મના વિભાજન કરવાથી તે ૧૧ બની તમને નથી જ દિશામાં દોરી જાય છે, એનું નજરને જાન નથી."

બધા હવે બોલી ગયા, "નહિ, નહિ, અમે દોરકું જ પકડ્યું અને મુક્તિને માર્ગે જ જઈએ છીએ."

વિશ્વકર્માએ તેમની અમળા કંઈક કહે રહ્યા.

મુક્ત આત્માની ત્યા વાણી—આ નિર્દોષ, આ ઉપદેશ, આ માન-
વ્યન તે માનવ શબ્દમાં કહીએ તો ધર્મ.

પરંતુ સંસારમાં માયાનું જળ એટલું છે અને માનવી તેની
જળમાં એવો જહાઝાઈ ચલેલો છે કે તે આ ધર્મ-વાણી સંભળવા
હતાં, સમજવા હતાં, તેને અનુસરવાની તેનામાં ભાવના થતી નથી.
માયા પોતાની જળ, એટલી સફાઈથી ઘિછાવે છે કે અસંખ્ય એવો
તેના બંધનને બંધન ન માનતાં પોતાનો રાજ્યમાર માને છે. એસા-
રને લાગતી નહિ પણ ઉપભોગની વસ્તુ માને છે. જેમ એ જળ
મોટી તેમ તેની મોહકતા પણ વિશેષ. આ જળમાં ફસાયેલા અનેક
એવાને આત્મજ્ઞાન પણ હોતું નથી કે હું કોણ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું?
મારું ખરું સ્વરૂપ શું? કોના સંબંધે વળગણા છે? શું રાખું અને શું
પરદરું? તેના વિવેકપૂર્વક વિચાર ક્યાં વિના, સમજણ વિના,
ધ્યેય વિના, ઉદ્દેશ વિના વ્યર્થ ચોરાશી લાખ અવશેષિમાં અનંતકા-
ળથી એવો જમણ કરી રહ્યા છે.

બીજા પ્રકારના એવા કે જેમનું આત્મજ્ઞાન કમી હોય છે તે
એવાને આ જળનું જ્ઞાન થવા હતાં તેમાંથી છુટવાની તેમનામાં કમી
હોતી નથી.

પરંતુ કોઈ વિરલ જગવાન આત્માઓ એ મુશ્કેલીમાં
સામે જળવો ઉઠાવી માયાને માયા સ્વરૂપે યથાર્થ સમજી, માયાથી
અલ્પિત એવી મુક્તિની દુનિયામાં વિદ્યાર્થી જેવાં જના કોઈ કોઈ
માયાથી જમી મુક્તિ મેળવી શકે છે.

આવા સચેત પડકારથી માયાને હાજીર રાખે છે કે માનવી માત્ર એની જઈ ધર્મ ધારણ કરી દેતો નથી.
આવા વિચારથી માયા પોતાની જળ થતી રહેતી નથી અને માનવીને એની તો જાણ જસરથી મળે છે.

દે છે કે મુશ્કિલો તાર મનથી પામી દરેકે નથી. સરેર પામી
 મમમે માયા મનથીને રાજવા જીવ અને થમને કે મુશ્કિલો
 ન પામવા કહે તે માનથી તેનું મને જ નહિ કમળ કે
 મળવને કોઈ તે સમગ્રમાં દરેકને પણ સુખ કે દાંતિ નથી
 અને સુખ અને કલ્પિત નિરેદો માણસ જાણવાને કહી શકે
 કાલ, તે જાણ નવને: કહેનવ કો જે, કરમા કુળ અને મહ
 શિવના આ સંકારમાં મગનું તેને મગનું નથી. પ્રાણે વિવિધ
 થઈને તે જ છે તે જ મનુષ્યની મનકલ્પિતી પણ હા તે જ છે
 કહે છે અને મનમાં જનુ કાલનાં છે, મુંડ, જ છે તારે તેમને
 પુણ્યને મન કે જે છે-તે-તેની મનુ વિવિધ થઈ ઉપર પડે
 આ મનને મુશ્કિલિય જ. આ, કમને થઈ નથમને, મુશ્કિલ
 નથી પો છે કહે મનને, પુણ્યને તે જ એમને માનથી કારી
 કરીને કલ્પિત થઈને મન કમળ મન માં જાણ મનુ માન
 કમળને થઈ-કલ્પિત મને થઈને કે છે, ન કમળે છે કે આ જે
 મનુ પડે કાલને નથી મનને, મુશ્કિલને મન કે કહે, થઈને
 કમળે-કમળે કમળે દરેક કમળે કે નવ મનુ દરેકે મનુ
 કે કહે મનને કમળે મનુ કમળે કે કમળે કમળે કમળે
 કે કમળે કમળે કમળે કમળે કમળે કમળે કમળે કમળે

તોય લેવા દેતાં સ્વ-ચક્રિતનો નશો એટલો તો ચડાવી દીધો કે
 'સાર કે મુક્તિ એ બેમાંથી એકનો તેને ખ્યાલ રહેતો નથી. અને
 જમ બહુ નિશો કરેલો માણસ કોઈ બહુ દોડાળો તો 'જાણું છું,
 જાણું છું' એમ કહી પુનઃ ધોરણમાં પડી જાય છે, પણ જનગત
 વચ્ચેમાં આવતો નથી, તેમ માયાના ધોરણમાં પડેલ માનવી કોઈ
 વેરલ ક્ષણે ધર્મના પડકારે, "મુક્તિ માર્ગે આવું છું, મુક્તિમાર્ગે આવું
 છું" એમ બોલી માયામાં પાછો ગરકાવ થઈ જાય છે-મુક્તિ માર્ગનું
 દોરડું પકડવા ધસતા માનવીમાં માયા સમય મળતાં વ્યક્તિત્વ જ્ઞાન
 કે પોતાપણું હાપન કરે છે; વ્યક્તિગત-સ્વજ્ઞાન માયાના માદક
 વાતાવરણમાં વિશેષ પોષાતાં અહંપણમાં ને સ્વ-અર્થ:-સ્વાર્થ-
 પણમાં પરિવર્તન પામે છે. અને જ્ઞાન પરિવર્તન થતાં માનવદષ્ટિ
 વિકૃત થાય છે અને વિકૃતિ જનતાં દોરડું ત્રીજી સંસાર ને માયાથી
 મુક્ત થવાને બદલે દોરડાને પકડવાને બદલે દોરડાને થોડો હાથ લગાડી
 સંતોષ પામે છે-અહંતાથી-સ્વાર્થ વિકૃત થએલ દષ્ટિ માત્ર હાથ
 લગાડી સંતોષ માને છે, એટલું જ નહિ પણ પોતે હાથ લગાડ્યો તે જ
 દોરડાનો જાગ સાચો, પોતે એકલો જ મુક્તિને માર્ગે પ્રવર્તે છે એમ
 પોતે માને છે અને જન-જને મનાવવા પ્રેરાય છે. આ વિકૃતિ દર્શ એટલે
 માયા હારી અને ધર્મના જમના ગદેય મંડાણા-દોરડું એટલે મુક્તિ
 માર્ગે દોરનાર, એક જ વસ્તુ-એના જાગલા ક્યાંથી પડાય ? જાગલા
 ન પડાય ત્યાં મારું દોરડું-મારો ધર્મ, રસાણું દોરડું-રસાણો-ધર્મ
 એમ દબાસમાસ ક્યાંથી રચાય ? માયાથી હલબેલી વિકૃતિને
 વહ થએલો ધર્મના વિભાગ પાડે, નામ વ્યાપે: વ્યાપું જે જમમાં
 અધિભૂતિયે સર્વો તે રહેજ જ વધુ નીચે સરી કટ્ટે કે મારો ધર્મનો
 વિભાગ હાનુષ-બીજન બધા દનરતા-આ જમની બીજ રસા ધર્મ-
 દોરડું-મુક્તિ માર્ગે એટલે સીધી સરજ જેવી ડુંગી ને ત્ય વત

મંસારની માયાને હોડ ને કુજા કા-ધેનમાં મુના માણસને :

કે જન ને ધેનમાંથી કુજા કા મેલ નિદામાં પડેલો મનની

નુદા જનસમુદ્ધે કરી લીધેલી વહેંચણી વસ્તુતઃ સમતુલ્ય જ
 ામ છે, કેમકે મુક્તિમાર્ગ, ધર્મ એક જ છે-વિચારપી છે.

ધર્મ, આવી જાળ બીજાવવાનું કાર્ય જ નહિ-જાળ બીજાવ-
 ન જ સંસાર હોડવાનું જ કહે-સંસારમાં વિરોધ જાળ, ધૂંચની
 ર નથી. હિન્દુ ધર્મ બીજાને પ-ધર્મ સાવરા જાણે પ્રપલ્લથી
 હોય, છતાં ધર્મપણાના ધર્મડમાં તો કોઈ અન્ય ધર્મથી છતરે
 નથી. પોતા સિવાય બીજા માટે મોક્ષ ન હોય. આટલા આચાર,
 રીતસા વિચાર, આટલી શુદ્ધિ, આટલી અશુદ્ધિ, આવા બ્યવહારઃ
 ાધું તીર્થ, આવા દેવ, આવી ભક્તિ, આવી સેવા-આમ બધું
 પ્રાપ્ત કરવા જતાં કેટલી માવાતી ધૂંચની વધુ ગાંઠ મારી દીધી
 કે તેની કમળતા જ દર્શ થકતી નથી. જ કરોડ અરપૂર્યઃએ હિન્દુ
 ધર્મની ગૂંચની એક ગાંઠ, વિધવાનું અનાથપણું એ બીજી ગૂંચ,
 સ્ત્રીઓનું કનરનું સ્થાન એ ત્રીજી ગૂંચ, વણેશ્વર એ ચોથા ગૂંચ,
 શરૂ મંદિર એ વળા જુદી જ ગૂંચ.

ભક્તિ, વેદ, ટીકાં, રૂપકાં આ બધી તો ગૂંચની ગૂંચ-આ
 ગાંઠમાંથી તેને મારે હિન્દુ-મુસલમાન-જન-શુદ્ધ-શ્રીસ્તી એવા
 રહ્યા એક સંભવતા જ નથી. ધર્મ તો એક જ હોય અને તે
 વિષ ધર્મ.

ધર્મના મનુષ્યે એક વખત વિશાળ પાડવા શરૂ કર્યા
 ક્રેટલે સમજે કે માથામાં પહેલું પત્રચિહ્ન સર્વા. પહેલું પત્રચિહ્ન સરવ્વ
 માથામાં વધુ લપસવા માંડવાનું. તેને વળા એર માથા લાગવાની ને
 મનુષ્ય તરફ દુદિધી અનેક માટ, રૂપ, આચાર તેની કરતા રચનાનો
 અને વહેંચણીમાં પોતે લીધેલા સામ-બીજાના કરતાં પંચારે સારો
 એમ જાણવા એ જરૂર અડવેલાવે પ્રયત્ન કરવાનો, કારણ કે પોતે
 સરોત્કર છે એવું માનવાનો-બીજા પાસે મનાવવાનો મનુષ્યનો
 સ્વભાવ છે.

અનેક કષ્ટો વચ્ચે તનતોડ પ્રયત્નો કરે તે મનુષ્ય જો જમમાં પડેલો ન હોય-માયાનિદ્રામાં ન હોય-ખરેખર જાગૃત હોય તો કષ્ટભરમાં સંસારથી મુક્ત ન થઈ શકે ? જે અખૂટ માનવ શક્તિઓ લક્ષ્મી-સત્તા-કીર્તિ મેળવવા પાછળ ખર્ચાઈ રહી છે તે શક્તિ શું મુક્તિનો પંથ શોધવા-તે માર્ગે જવા અસમર્થ છે ? પરંતુ મુક્તિના પંથ-ધર્મ-વિષેની જમણા મનુષ્યને ખરા માર્ગથી દૂર રાખે છે.

જાવો વ્યક્તિગત જમ સમૃદ્ધમાં ફેલાતાં તેમણી બપોંઠર જનથી થયા છે-વાદવાસ્થળોએ રચાઈ છે-મનુષ્ય સંદારો પણ થયા છે. જમનું ફેરફાર ધોર-બપોંઠર પરિણામ ? ધર્મ માર્ગે વિચરવાનો ધર્મો કરનાર માનવીની ફેવી કરુણાજનક અધોગતિ ? જો મનુષ્ય જમણામાં પડ્યો ન હોય-જો તે અધોગતિમાં સરી પડ્યો ન હોય તો એક મનુષ્ય જીવન મનુષ્યને પોતાના પંથમાં-પોતાના વાડામાં પુરવા પાછળ ચા માટે પોતાની જીવનભરની શક્તિ ખર્ચી નાખે ? અમુક વ્યક્તિને કે જનસમૂહને પોતાના પદમાં લેવા પુરની જ તેમની સેવા કરવાનો ડોળ, તેમનું બધું કરવાની લાલચ એ શું સત્ય ધર્મ છે ? "મારા પંથમાં આવ તો જ તારી મુક્તિ છે-નહિ તો નહિ" એ દાદડનું જુદાણું શું સત્ય ધર્મ છે ? ધર્મને નામે માનવ બંધનું રક્ત રેડવું એ શું સત્ય ધર્મ છે ? ધર્મને નામે ધર્મથી દળાદળ વિરદ શરો કરવા એ ધર્મનો જમ નહિ તો જીવનું શું ? સત્ય ધર્મના આચરનારને ધર્મનો ધર્મડો હોય જ નહિ એવો ધર્મડો એ પણ જમ છે.

જૈનધર્મની વિશાળતા

ભાઈજી અને બહેનો !

તમારામાંથી કદાચ કોઈકે મને પૂછે કે-“ જૈન ધર્મની વિશાળતા ” એવા વિષય સા માટે પસંદ કર્યો ? તમે તમારા ધર્મના વખાણ તમારા જ સદ્ધર્મીઓ સમક્ષ કરી પુણ્યો અને સાંપ્રદાયિક મોહને વશ થઈ દેશમાં વાડાઓ વધારો અને રાષ્ટ્રીયતાને વિધ્નરૂપ થાઓ એ શું અત્યારે બ્યાજબી છે ? તેને માટે નામના મારો એટલે જ જવાબ છે કે પાન ખાવાથી થયેલો દોહનો લાલ રંગ જોમ છુપાવ્યો છુપાવી શકાતો નથી, તેમ ધર્મરંગ ધર્મના ગુણ-માન કરાવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વાંધો માત્ર જોટી પ્રસંસાનો દોષ કો અને જોટી પ્રસંસા ન થાય તેની હું ખાસ સંભાળ લઉં છું અને કદાચ અનુભૂતા થઈ જાય, તો તમે મારી જૂલ અને બનાવી કહો છો. અને મારી જૂલ બતાવનારનો હું જરૂર અંતઃકરણથી આભાર માનીશ. બાકી સાચું નિવેદન તો રાષ્ટ્રીયતાને હંમેશ દેશ જ આપે છે અને આપરી.

આ વિષય પસંદ કરવાનું જીવનું પણ કારણ છે. સરખાવથી જ નિર્માણ એવા જૈનધર્મના આધુનિક પાઠ્યપાઠ્યોમાં-એટલે કે આપ-જામાં બાળકાલ જે સહિયારણું દેશકાળે ધુમી ચલેલું નજરે પડે છે અને જૈન સમાજને ઇન્દ્રિયલિન કરતું જાય છે અને જેને દીધે તૈન ધર્મ જીનેરોમાં દલો પડે છે તે સહિયારણું જલદીથી દૂર થાય તે દેશથી, જૈનધર્મની વિશાળતા વિશે વધારે નિવેદન કરું

તીર્થ' કરને કેવળગાન ઉપન્યા પહેલાં મોક્ષે જાય તે, જેમકે મરુદેવી માતા પ્રમુખ.

ગૃહસ્થના વેષે મોક્ષે જાય તે, જેમકે શ્રી બરતાદિ.

યોગી, સન્યાસી કે તાપસના વેષે સિદ્ધ થાય તે, જેમકે વલ્ક-લચીરિયાદિ.

૭ સાધુના વેષે સિદ્ધ થાય તે.

-૧૦ સ્ત્રી-પુરુષાદિ સિત્તે સિદ્ધ થાય તે.

૧ કોઈ પદાર્થ દેખી પ્રતિબોધ પામી મોક્ષે જાય તે, જેમકે કરકંડુ રાજાદિ.

૧૨-૧૩ શુરનો ઉપદેશ પામીને જાયવા શુરના ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે જાતિ રમરણાદિવડે પ્રતિબોધ પામી મોક્ષે જાય તે.

૧૪-૧૫ એક સમયમાં એક જ કે એકથી વધારે મોક્ષે જાય તે.

સિદ્ધના પંદર પ્રકારો જ્યાં જોટલા માટે કલા છે કે જેથી જન સમાજમાં આગ્રહાસ પેસી મધેશ્વ સાંકડાપણું સમજાય અને તે દૂર કરવા પ્રયત્નો થાય અને ધર્મની વિશાળતાનું દર્શન થાય. માંકડાપણું એટલે મનામદ. અમુક માની લીધેલા મતના આગ્રહને લીધે જાને જન સમાજમાં અનેક કલેશ અને ઝડપડાઓ વાસે છે. પરમતત્ત્વદિપ્તના અને આગ્રહ વધીને કહીએ તો, સર્વધર્મ-સમભાવ ઉપર જ સાચા ધર્મનો પાયો છે. અને પાવા પવરના મહેલને પડતાં વાર લાગતી નથી. ગૃહસ્થના વેષે પણ સિદ્ધ થવાય છે, એ મનાવી બારે છે કે માત્ર સાધુવેશનો જ આગ્રહ કે કદામદ એ યોગ્ય નથી. યોગી, સન્યાસી કે તાપસના વેષે પણ સિદ્ધ થવાય છે એ જનધર્મની વિશાળતાનો એક પ્રકાર છે. જેનેજોત્યા વેષો અને વિચારો અધ્યાત્મી છે અને તેથી તેઓની સેવન જ ન કરવી, એ જાતનો ઉપોદ્ધ કે અ.૨૬ ૧૧૨૧૪૩ છે-જેનેદોષાગ્રહ છે. જેનેને અનેતરેલી એવી દીરાચરકે જીમ પડવાની રીતે અશુદ્ધતા જ કહી

વિરતિ નહિ હોવાથી તેઓ કદાચ કહી પણ નાંખે કે તેનું સ્થાન
મારી વચ્ચે નથી. તે અમારાથી નીચા છે. આ સત્ય હકીકત
થી. આટલું નહીં સમજવાનું છે કે સમ્યગ્દર્શન વગરનું મત અને
સમ્યગ્દર્શન સાથેનું મત એ બંને વચ્ચે આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર
છે. સમ્યગ્દર્શન પામેલાં પણ અવતી શ્રી શ્રેષ્ઠિક આજ્ઞના આ દેશ-
વિરતિઓ કરતાં અતિ ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છે. કારણકે શ્રીમદાવીરનું
સમ્યક્ત્વ તેઓને પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રત્યક્ષ સાચા શુરનું અહીં જ
મહત્ત્વ સમજાય તેમ છે. શ્રી સદ્ગુરુ જિનદેશ પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત
બને છે, તેનો આ ઉજ્જો દાખલો છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને દ્વિપામનઝવિં તીર્થંકર થવાને યોગ્ય થયેલ છે
અને તે વંદન કરવા યોગ્ય છે, એ જૈન ધર્મની વિગાળતા સૂચવે છે.
પરમત અને પરમતવેષનો અયોગ્ય સામનો કરનારાઓનું સંકુચિત-
પાતું દર્શાવવા અર્થે જ આ ધંસારો કરેલો છે. શ્રી કૃષ્ણ આદિ પણ
અમારે વંદ્ય છે, શુભ અને શુર્ણની પૂજા કરવી એ જ જૈન ધર્મનો
ઉપદેશ છે.

વળી શ્રી અજિતનાથના સમયમાં આ પૃથ્વીતળના જિનભિન્ન
દેશોમાં એકો વખતે એકસો સિતેર તીર્થંકરોના વિચરના દત્તા. તેમાં
એવી વણની આપેલી છે કે-સોળ કાળા. આકરોશ લીલા, પચાસ
ઉલ્વળ, ત્રીસ રાતા અને હત્રોશ પીળા વણના દત્તા. આ એ વિશેષ સંબં-
ધમાં પણ વર્ણવેલું છે કે-બે રાતા, બે ઉલ્વળ, બે લીલા, બે કાળા
અને સોળ પીળા વણના દત્તા. આ જુદા જુદા વર્ણો જુડી જુડી
જાતો અને જુદા જુદા દેશ સૂચવે છે. વળી આ અવસ્થાપિંદી કાળમાં
ચમેલા જરન દિ બાર ચક્રવર્તિ, દદમજુદિ નવ વાહુદેવ, રાવજુદિ
નવ પ્રતિવાહુદેવ અને જળરાખાદિ નવ જગદેવ એ સર્વે મેક્ષ માખી છે
એટલે કે તેમાંથી કેટલાક મુખ્ય કરેલ છે અને બીજા મુખ્ય કરાના
રે અને એ સર્વેને જગતને જગત આપેલું દેવદેવો આપણને વં-

કે દ્રવ્યતીર્થકર, તીર્થકર પદ માટેની યોગ્યતા મેળવના-મેળવનાની શ્રેષ્ઠ કરતાં જીવોને પણ નમસ્કાર કરવો એ સદ્ આચાર છે.

વળી આ પૂર્વજીવોનું વર્ણન એમ પણ સૂચવે છે કે અત્યારની પરાયણતા કેટકેટલાયે જીવો તીર્થકરપદ માટેની યોગ્યતા મેળવી શકે તે આપણે જાણી શકતા નથી, તેથી તે સર્વ દ્રવ્ય તીર્થકરોને ભક્તિ જાણે નમસ્કાર હો. સિદ્ધ જીવોના પંદર પ્રકાર, બાવિ તીર્થકરોને ટલાકા પુરુષો તથા શ્રીમદાવીરાદિના પૂર્વજીવોને લગતા આટલા ટૂંકા છવાયા બહુતા વિચારો દર્શાવવાનો હેતુ એ જ છે કે આપણે ભૂલે અત્યારે તો મુખ્યપણે જૈન નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ શ્રીમદાવીરના કમયમાં તે નિર્મલ નામથી ઓળખાતો. અને તે પહેલાં તેનું કદાચ બીજું પણ નામ હશે. અને તે હો. શ્રી તીર્થકરદેવોએ ઉપદેશનો આ ધર્મ કામત છે, સનાતન છે, પ્રવાહરે અનાદિ અનંત છે. થોડો થોડો સમય કદાચ તે મૂકાતો હશે. પરંતુ શ્રી તીર્થકરદેવો તેને ધુને ધુને પ્રવર્તાવતા રહે છે. આ ધર્મને એક કે અમુક વ્યક્તિઓ સાથે જ સંબંધ નથી. તેમાં અમુક વર્ણ, જાતિ, શાંતિ કે ગતિ, કેશ, વેશ કે સિંગડું મહત્ત્વ નથી, નથી તેમાં અપરસ્પૃશ્યતા કે હિંસા નીચતાવ, પણ તેને ગ્રહણ અને આચાર સાથે જ સંબંધ છે. તેને આત્મવિશ્વાસ અને આત્મ-શુદ્ધિ સાથે જ ભેગાં હોય છે. અખિત વિધવા સર્વ જીવોમાંથી મારે તે ધર્મના દાર પુરુષ છે. સમય વિધનું એકાનિક દિન તેનું ધર્મ છે.

ધર્મનો કાલિય એક વ્યક્તિ કે અમુક વ્યક્તિ સમૂહને જઈ આપેલો નથી. અમુકની પર્મદગીને જઈ રચત જ નથી. જુદાજુદા જીવોને મારે જઈ જુદો જુદો બેભિન્નો છે, જે વડે તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ સંધી કરે છે. વિગત અને આપણે ધર્મ દાણેદાણ મિત્ર છે. આપણે ધર્મ વિગતમય છે એમ કહેવું સત્ય જ છે, તે જ અત્યાર જ અનિર્ણય, સર્વવ્યાપક પ્રભુની તેમાં મ:

તેને દર્શન અથવા સમકિત કહે છે. અને આત્માની પ્રતીતિ થઈ અને જેમ જાણ્યું કે આત્મા સર્વેથી જુદો અને સંત છે. તેવો જ સ્થિર સ્વભાવ આત્માનો ઉપજો ત્યારે તેને પરિત્ર કહે છે જ્યારે જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણે આવી તે અભેદ એકરૂપ થાય ત્યારે આત્મરૂપ થવાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધતા, એકતા અને અવિરુદ્ધતા થાય તે જ પરમાર્થથી જિનમાર્ગ છે, અને એ માર્ગ ત્રણે કાળે એક જ છે. ખાટી વસ્તુ પચ્યું-ખાણું વગેરેના બેદો અને ઉપબેદો તે જીવંતોને દેશકાળ આદિની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા હોય છે."

આ રત્નત્રયી તે જ ત્રિકાળ અખાધિત મૂળ મોક્ષમાર્ગ છે. જાણ્યું, માન્યું અને વર્ત્યું-એ ત્રણેની શુદ્ધિ કરવી, એ ત્રણેની એકતા કરવી અને તેની પરસ્પર વિરુદ્ધતા દૂર કરી, સંતતપણું સાધ્યું તે જ નિશ્ચય માર્ગ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, શુદ્ધ-સાચું જ્ઞાન મેળવી, તે જ પ્રમાણે માન્યું અને સદ્દેવું અને તે જ મુજબ અથવા તેને અનુસરીને વર્તન રાખ્યું, બ્યવહાર કરવો, એ જ જિન-માર્ગની કૃતિ છે. સર્વ પ્રકારના જીવનની ખરી કિંમત જાણવા માટે એ જ ખરી કસોટી છે અને એ જ સાચું ધોરણ છે. જૈનધર્મીઓ પેતાની કિંમતોમાં, જીવન બ્યવહારમાં પેતાની કલ્પનાનુસાર કે બીજાની દેખાદેખીથી તમે તે પરિવર્તન કર્યા કરે કે વડાઓ બધે, પરંતુ જ્યાં સુધી આ રત્નત્રયી રૂપી ઉચ્ચ ધોરણની સાચી સમજ જિનેશ્વરમાં રહેતી ત્યાં સુધી તે ધોરણે જ સર્વ બ્યવહાર ચાલતી અને જો ત્રુટિઓ જળાયે, તો બ્યવહારશુદ્ધિ થતી જ રહેતી. આ મૂળ તિહાતના પલા ઉપર ચઢેલો બ્યવહાર જ મુલ્યો કહેવાયો. તેની બહાર ચલેલો બ્યવહાર જરૂર ખોટો જ કહેવાયો.

આ સિદ્ધાંત પૂર્વ મધ્યમ માર્ગથી રાજ્યકંડ પહેલો સારી રીતે સમજવા છે અને તેમજ તેને અનુસરીને જ પેતાનો જીવન

બવદાર ચલાવ્યો છે અને તેથી જ તેઓથી આખા મનો
આદર્શરૂપ બન્યા છે. આ સિદ્ધાંત જ જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા
પુરાવો છે, કારણ કે તે સર્વમાન્ય અને સર્વદેહીય છે.

આવી આવી અનેક વાનગીઓ જૈનધર્મમાં છે. સાદા
અપૂર્વ સિદ્ધાંત અને 'જીવો અને જીવવા ધો'નો અભેદ કોઈ
એમાં છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપરના એકે સહવિચારનો એ
ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો નથી. એમાં અયોગ્ય આચાર વિચાર
અપરિણીત પણ આવકાર આપવામાં આવ્યો નથી. એ જાણે
ઉપર સવિરતર કહેવાનો અત્રે અવકાશ નથી. તે માટે તે કમને
તેમજ જબ્બાસુર્નાયે વિશાળતા જોઈએ. તે અત્રે નથી હોતું
આટલાથી જ સંતોષ માની અત્રે વિરમું પુ. અંતમાં શ્રીમદ્ રાજ
ચંદ્રના જે અમૂલ્ય વાક્યો રમરણમાં રાખી લેવાની વિનંતિ કરી
રહી શકતો નથી. તે એ છે કે:—

સર્વજીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય.

અને

સર્વાત્મામાં સમદર્શિ ધો, એ વચનને દૃઢ્ય લખો.

ઉમેદચંદ હોલતચંદ બરોડિયા બી. એ

જૈન ધર્મમાં પરિવર્તનો અને તેનાં પરિણામો

૧

શ્રી મહાવીરે કરેલાં પરિવર્તનો

જગદ્વંશ સુધારક ને મહા

અમ સમાજ—ઉદ્ધારક તું અદા !

વીર પ્રભુ ! તુજ વાણી અને કૃતિ

ખતી રહો અમ જીવન-પ્રકૃતિ.

મહાવીર પ્રભુ ! તું મહાન સુધારક અને સમાજ-ઉદ્ધારક થયો; અમેને જગદ્વંશ છે. તારી વાણી અને કૃતિ અમારા જીવનની કૃતિ રૂપ ખતી જાએ એમ હમણીએ છીએ.

કેટલાકને અમવાન મહાવીરને સુધારક કહેવામાં આવે તો વાંધા આવે છે—ગાહનું નથી એ એક વિચિત્રતા છે. સુધારક એટલે દ્રવ્ય સ્વેચ્છાથી કાળે-રોક રિશ્તિ સંજોગોને અનુસરી જૂની રીતોમાં દિનાવડ ફેરફાર કે પરિવર્તન કરનાર. કૃતેવો વધી ભેનારને પૂછી શકું કે જૈન તીર્થ-ધર્મની જાળમાંથી જન્મ મહાવીર પ્રભુએ સુધારો નથી કર્યો ?—આલતા મલિને નથી ફેરવ્યો ?—જે તેની ના પાડવામાં આવે તો તેને જે પ્રમાણમાં તેની જટલ માન્યતા છે તે અમ પ્રમાણની શાખ આપેલ અને તેનો વિચાર પ્રત્યક્ષ કરવાનું કદિય.

શ્રી મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષ પાશ્વનાથ પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા (ઈ. સ. ૫૨૦ મ.). શ્રી પાશ્વનાથ જન

માં એમ છે કે) પૂર્વના-પ્રથમ તીર્થકરના સાધુઓ ઋણુ ને પાછળના-છેવટના (મદાવીરના) સાધુઓ વક ને જડ છે; મધ્યમ (ખીજ થી રડ મા તીર્થકર)ના ઋણુ અને પ્રાણ છે, એ જાતનો ધર્મ ચોર (આથી સિન્નતા થઈ છે.)

જેવા આત્માઓ, તેવા તેમના માટે નિયમો—એટલે તેમના ને અનુગ્રહી-દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાગ બાવને અનુસરી ધર્મપ્રવર્તકો । મત-નિયમો અને વેપારિ વ્યવહારો ધડે છે—તેમને ધડવા . તે વખતના જીવેલી વક અને જડ સ્થિતિ જોઈ એટલે કે ધવાગા અને અનેક નિજ કુવિકલ્પના કરનારા તે વખતના જોઈને, મદામતો સાધુને માટે ચાર નહિ પણ પાંચ રાખવા યોગ્ય ।, કારણકે તેમની વક્તાને સર્વ કુવિકલ્પનાથી આકુલ ચિત્તથી । કલ્પ-આચાર દુઃખથી પાલી ચકાપ તેવા હોય છે તેથી મૈથુન . પુ મત કે જેનો અપરિમલ મતમાં સમાવેશ થઈ જતો તેને જીવું પાંચ મદામત રાખ્યાં કે જેથી કુવિકલ્પનાને રથાન ન રહે; રક્તાદિ રંગીન વસ્ત્રવિધાનની અનુયાને વક્તવ્ય લીધે વસ્ત્ર । આદિની પ્રવૃત્તિ અતિ દુર્નિવાર થઈ જાય તેથી તેની અનુયા . પાપતા-કડક આચાર રાખવાની જરૂર હોઈ તેમને માટે વેપારિમાં લેકલ્પનું બંધારણ રાખવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં ઉત્તરપ્રવચનના અધ્યયનમાં કહ્યું છે —

સ્વચિંતિ દ્વારથી જે જે ઉચિત છે તે જાણીને ધર્મસાધન થઈ છે—

૨ ઉત્તરપ્રવચન અધ્યયન ૨૩ ગાથા ૨૫. આ ઉત્તરપ્રવચન ઉપ-
સંગમ અને મદાવીરના સિદ્ધાંત અને સર્વ તીર્થકરોમાં
પ્રથમ ધર્મ છે એમ રથનાયકમાં કહેલ છે (સુ. ૨૬૬),
૧૯૫૩ના ૫૪૭ એજ વાન કહેલ છે. ૫ ૨૫૮

૧ વિજ્ઞાનજ્ઞ સમાગમ

તે અનુમત છે. ૩૧

આમ જોવો સમજ—જોવો દ્વ્ય ક્ષેત્ર કાળ કાચ તે
વ્યવહાર ધર્મ જાણવો જોઈએ, બાકી નિત્ય ધર્મ તે
ત્યાજ્ય છે કે—

૪૦ ધર્મનો મૂળ માર્ગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ન
જ મોક્ષના તાત્વિક સાધનો છે. ૩૪

ખરી રીતે લિંગ-વેદ અકિંચિત્કર છે—તેમાં કંઈ મહા
તેમાં બેદ હોય—તે જૂઠા જૂઠા હોય તેથી કંઈ મોક્ષસાધના
આવતી નથી. ૫

દશ કલ્પમાં ફેરફાર—સાધુઓના સંબંધમાં દશ કલ્પો
પંચવરણમાં અને પંચાશકના ૧૭ માં પંચાશકમાં કલા છે—

૧ અચેતકલ્પ ૨ કૌદેશિકપિક, ૩ સમ્પાતરપિક, ૪
૫ કૃતિકર્મ ૬ મત ૭ જ્યેષ્ઠ ૮ પ્રતિકમણ ૯

૧૦ પર્યુષણકલ્પ ૧

૧૦મા દશ સ્થાનમાં પૂર્વ (આદિનાય) અને પશ્ચિ
(મહાવીર)ના (સાધુઓનો) રિયત કલ્પ ૧ અને તે દેશ
પ્રતિષ્ઠિત કલ્પ—સ્વચ્છ કલ્પ છે.

આ પૈકી ચાર કલ્પ નામે સમ્પાતર પિંડ ચતુર્થ

૮ સાત્વાચાર્ધ ઉં ૮૧૦ ટીકા અં ૨૩,

૫ " " ૨૩, ૩૪

૧૫૦૦ (ભગવતી આરાધના માથે
૧૦૮, અન્ન ૧૦૦ ધર્માનુ ટીકા પૃ. ૬૭૫)

૧૦૮, અન્ન ૧૦૦ ધર્માનુ ટીકા પૃ. ૬૭૫

૧૦૮, અન્ન ૧૦૦ ધર્માનુ ટીકા પૃ. ૬૭૫

૧૦૮, અન્ન ૧૦૦ ધર્માનુ ટીકા પૃ. ૬૭૫

૧૦૮, અન્ન ૧૦૦ ધર્માનુ ટીકા પૃ. ૬૭૫

૧૦૮, અન્ન ૧૦૦ ધર્માનુ ટીકા પૃ. ૬૭૫

પુરુષ જ્યેષ્ઠ અને કૃતિકર્મ-એમાં અન્ય બાવીસ તીર્થકરના સાધુઓનો રિયત રહ્ય છે, ત્યારે બાકીના છ રહ્યમાં તેમનો અરિયત રહ્ય છે.

સર્વ જિનોમાં જે સામાન્ય ચાર રહ્ય રહ્યા તેને. અર્થ એ છે કે પાતર પિંડ-જેની વસતિમાં ઉતારે. કયો હોય તે 'શ્યાતર' કહેવાય છે અને તેનો 'પિંડ'-ખોરાક ખયે નહિ. ૯

પ્રથમ-વ્રત-બધા જિનના સાધુઓને ચાર વ્રત હોય. (શ્રી મહાવીરે જેનો અપરિગ્રહ વ્રતમાં સમાવેશ થતો હતો તે મૈથુન વિરમણ વ્રતને ભુદ્ પાટી કુલ પાંચ વ્રત કહ્યા.)

૨જ જ્યેષ્ઠ-બધાના સાધુઓમાં જ્યેષ્ઠપણું સાચવવાનું ખરું. શ્રી મહાવીરના સાધુઓમાં ઉપરચાપનાથી જ્યેષ્ઠપણાનો નિર્ધાર થાય; ત્યારે તેમની અગાધના જિનના સાધુઓમાં દીક્ષા વખતના સામાધિકના આરોપણથી માંડીને તેનો નિર્ધાર થાય. કૃતિકર્મ-વંદન-બધાના સાધુઓમાં જે વધુકાલની દીક્ષાવાળા હોય તેને ઓછા કાલની દીક્ષાવાળા વંદન કરે.

૬વે જે બાળતો પહેલા અને છેલ્લા જિનના વંખતમાં હોય ત્યારે વચસા બાવીસ તીર્થકરના સમયમાં ન હોય એટલે ત્રેવીસમાં તીર્થકર પાશનાદના સમયમાં જે ન હોય તે છેલ્લા મહાવીર પ્રજ્ઞના સમયમાં હોય એ બાળતને પરિવર્તન મળી શકાય; તેની વસ્તુ એટલે છ રહ્યનો અરિયત રહ્ય છે. વિશેષમાં તે શ્રી મહાવીરે ઉપરરોયો છે તે ત્રીયે પ્રમાણે:-

૧ અગ્રેયકલ્પ-અગ્ર વચરનો-અગ્રેયક આવ શખવે.

૨ કોદંદિકાપિંડ-ઉરેશાને કરેલ અદનાદિ અકરપન્ટય છે.

૩ રાવપિંડ-ચળને ત્યાં અગ્રદિ ન ખરે.

૪ પ્રતિકમ્પ-૬.૭.૮.૯ પ્રતિકમ્પ કરતું જોડએ, ત્યારે

પાશનાદના સમયમાં તે બાળતને નિવશ નહિ.

૫ માસકલ્પ--નિયમથી વધુમાં વધુ એક માસ થશે
રથએ ન રહેતાં ત્યાંથી વિદાર કરવો જોઈએ.

૬ પર્યુપણ કલ્પ--પર્યુપણ-વર્ષાવાસ એક રથએ
આ છયે કલ્પ શ્રી મહાવીર પહેલાના બાવીસ ત
સમયમાં નહોતા. વગી આ સિવાયના ચાર કલ્પ પૈકી પ્રથમ
પણ-ચાતુર્થામમાં પણ મહાવીર સ્વામીએ એક વ્રત ઉમેરી
ધર્મ કહેશે તે અમાઉ કહેવાઈ ગયું છે; અને અચેક્ષક ક
પણ થોડું કહેવાઈ ગયું. ત્યાર પછી તે અચેક્ષક કલ્પ
પરિવર્તિત થયો કે--અચેક્ષક એટલે તદ્દન વચ્ચેના ત્યા
કલ્પ તરીકે, પણ રથવિર કલ્પ માટે તેનો અર્થ છૂટો, અ
ધારણ કરવું થાય છે, અને તે દષ્ટિએ સ્વેતાંશરુનું પ્ર
નિશ્ચિત થયું છે.

સામાયિકાદિ પાંચ ચરિત્રમાં પણ શ્રી મહાવીર
બાવીસ તીર્થકરોના સમયમાં તેમના સાધુઓને સામાયિક
આમવાન હોય છે અને તેથી તેમને ઉપરધાપના કરવા
નથી, જ્યારે શ્રી મહાવીરે સામાયિક ઉપરાંત હેદોપરધા
ઉમેરી અશુદ્ધિ આદિથી-દોષથી સામાયિક વ્રતનો ઉદ્ધાર
પ્રાપ્તિયતરૂપે પુનઃ મહાવ્રતમાં આત્માનું ઉપરધાપન કરવું
નિયમ થયો. (જુઓ દરિદ્રમુરિની આવરણક મુત્ર પર દી
મહાવ્રતનિનીને મુત્ર પગની દીક્રા પૃ. ૧૬૭-૮) આમ શ્રી મ
પણ તે પ્રજાના મમવના વિધિવિધાનોમાં સુધારા વધ
અને તે કલ્પકારી એ નિશ્ચિત છે. કેઈ કહે કે તે બ
વ્રતના દના નેના નહું કંઈ નથી, તે ઉત્તરમાં

૬ વ્રતમેલિનાજ દુવિકળનો (૧
૯૨૨ ના નિશ્ચય છે તામ પિક અને હેદોપરધા

પાયથી તે ઠેક પાશ્વનાથ સુધીના ગણી ન ચડાય તેટલા
વાત નહોતી તે મુદ્દાવારે પોતાના સમયમાં આણી, એ
હા છે.

૧. સમાજ સિવાયની અન્ય સમાજ વિશેષ વિપુલ હતી અને સમાજમાં પ્રચલિત નીતિ રીતિની અનિષ્ટતા યાજી નિર્ગ્રહ હોય અને અમણુ ઓ સુખે જે પરિવર્તનો કર્યા-જેવાકે યજારે, વર્ણભેદ જન્મથી નહિ પણ ગુણવર્ગ-કર્મ વગેરે એ એમ તેમાં આણેલો સામ્યભાવ, શુદ્ધો અને સ્ત્રીઓને સાઆધ્યયન મા-સંન્યાસનો આપેલ અધિકાર વગેરે હાલ પ્રસ્તુત નથી વિષય જેના ધર્મમાં પરિવર્તનનો છે તેથી તે જવા હર્ષિ.

सात निद्रवा २

જે મહાવીર પ્રભુના સિદ્ધાંત—દાર્શનિક અને વ્યવહાર
 સમતા સિદ્ધાંતમાં ફેરફાર કરનારા આચાર્યો પર આવીએ.
 મુખ્યપણે સાત છે, અને તે બાન્ત અમર બ્રમણમાં દોષ તેને
 ૧ ક્રેટમે મિથ્યાદષ્ટિ કલા છે. 'નિદર'નો વ્યુત્પત્તિ અર્થ એ
 ૨ કે નિહનુત્તે-અપલપતિ પદાર્થતત્ત્વમ્—પદાર્થ તત્ત્વને
 કે અન્યા પ્રશ્ને તે અથવા સ્વપ્રમયલતઃ તીર્થકરમાપિતં
 નુત્તે--૨૪પ્રપંચવડે તથાકના વચનને જે અપલપે-છપાવે તે નિદ્ધન.
 નના નામ અને ઇસારારપે કુંકમાં તેમના મંત્રબો આ પ્રમાણે છે:-
 દુરન—એક સમયે કિયાથી અધ્ધ સિત રૂપમા વરદુની ઉત્પત્તિ થની
 નથી, પણ સમય વડે વરદુની ઉત્પત્તિ થાય છે, ક્રેટમે કે જદુ
 સમયમા જે રન—અંતરગત છે તે જદુરન દીર્ઘકાલે કન્યની પ્રમુતિ
 એટલે જન્મ થાય છે એજું પ્રાચીનર, જમાણી વીર પ્રભુના
 ૧૦૦૦૦૦૦ ૧૪ ૧૪ વર્ષે (૬૨ મે. ૪૮૦ ૧૬ વર્ષે)
 ૨૧૧ દીર્ઘ ૧૨૫૦ ને જદેમાલે જદે-મિયમાનં જુન

માનેલ છે તે ઠીક નથી. પણ 'કૃતં કૃતં' એમ કહે
છે એમ જમાલીનું કહેવું ચયું હતું. (જુઓ. પં. કુષ્ઠ
'ભગવાન મહાવીર અને જમાલીના મતભેદનું રહસ્ય' એ
જૈનયુગ પ્ર. ૧ પ્ર. ૨૮૫)

૨ પ્રદેશ-જીવપ્રદેશ—પૂર્વ બધાનાં એમ આખું કે 'જીવો એ
હોય તેને જીવ ન કહેવાય, બે-ચાર-દસ-સો-થાવત્ અને
અસંખ્યાતા સુધી પણ જીવ ન કહેવાય, તેથી જ રીતે
પ્રદેશ ન્યૂન હોય તો પણ એમ ન કહેવાય.' એ પાછી
કલ્પના કરી કે એક પ્રદેશ ન્યૂન એવા સમસ્તપ્રદેશમાં
નથી ત્યારે તો અંતિમ પ્રદેશમાં જીવ ■ એવી ચરમપ્રતિ
રૂપ પ્રશ્નજ્ઞા કરનાર તિષ્ઠ્યગુપ્ત વીર પ્રશ્નના કેવલકલ્પ
બાદ ૧૬ વર્ષે થયા. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા ૬
સર્વ જગ્યાએ છે એમ માનવું સમુક્તિક છે.

૩ અવ્યક્ત—એટલે અસ્પૃશ્ય મનના. મેંચન એટલે સાધુમાં કે
સુદિવાળા—મુનિદેવાભેદવાદી આશ્વાઘ્યાયના શિષ્યો ૧
૨૧૪ વર્ષે થયા.

૪ સમુદ્દેશવાદી—વસ્તુના જન્મ પછી સમસ્તપણે તેનો જ
સમુદ્દેશ એટલે નાશ થાય છે, અર્થાત્ કશું કશું ન.ક
છે એમ શબ્દમિભાવના પ્રશ્નક. અશ્વમિત્રથી માણેક
રાય એ રીતે પ્રશ્નજ્ઞા કરનાર વીરાત્ ૨૨૦ વર્ષે થયો.
[આના અંતર્ભાવમાં એ પણ દલીલ છે કે મોક્ષમાં નષ્ટ
તો સૌનો નાશ થાય—પં. દરબારીલાલ જુઓ 'જૈન ઇતિ
ના ૧૬-૩-૩૨ પ્ર. ૪]

૫ દેશિય—એક સમયે બે કિયા સમુદિન 'થાય ■ તેનું પ્રા
કાશના અભેદ વડે બે કિયાનો અનુભવ પ્રશ્નનાર—તે ■
સ.૧૧ વીરુર ૨૨૮ વર્ષે થયા.

૬ વેર કિય—જી અને અજી એ બે શબ્દમાં ત્રીજો નોંધાર.

૧ ત્રણ રાશિના પ્રરૂપક—રાશિત્રયખ્યાપક રોહિણી વીરાત
વર્ષે થયા.

૨—૭૫ સાથે કર્મ રૂપક રહે છે, રહેવત્ બદ રહેતું
૧ એમ પ્રરૂપક—રૂપકકર્મવિપાકપ્રરૂપક ગ્રાહ્યમદિલ્લ વીરાત
૪ માં થયા.

૩ સાત નિર્મૂલો માટે વિશેષ જુઓ આવરણક નિર્મૂલિ—તે
દીવ દીકા ૫. ૩૧૧-૩૨૬. વિશેષાવસ્થાક બાધ્ય, ઉત્તરાધ્યયન
તે વગેરે). આ સાત નિર્મૂલોના વંશવેલો જનધર્મમાં બહુ
જાણીતો નથી. તેનાં નામ માત્ર સમવાણા છે. તે જાણ્યા,
૧ સુધી ચાલ્યા, અને આધરમા.

૫ છી એટલે વીરાત ૧૦૦ માં બોટિક—દિગંબરો થયા એમ
૧ બાધ્યમાં જાણ્યું છે—એટલે કે તે વખતમાં શ્વેતાંબર
મંબરો પ્રકટ રીતે બહુ થયા એમ જણી શકાય. આવસ્થાક
૧ તે બોટિક—દિગંબરોને પણ નિર્મૂલ તરીકે મૂકવામાં આવ્યા
૧૨ દિગંબરોએ શ્વેતાંબરોને જોનાબાસ કરા છે. સપ્તરમા સૈકામાં
પ્રખર ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરે શ્વેતાંબર તપાસજીથી અન્ય મઝ્ઝ-
૧૨૮માં અપનામથી નવાજેલ છે. ૨૫૦ વિજયધર્મસૂત્રીએ
૧૫૫ પહેલાં—વીરાત ૨૪૩૭ ના 'જેન' ના નિગદ્ય સંપ્રદમાં
૧૨૮માં હદમદેલા નિર્મૂલોનું દિગંબરો એ નામના પ્રકટ થયેલા
૧ ૨૫૦નાં વાસીઓને હુપાગદિ કહી 'ઉપનિર્મૂલ' કહેલા ૬૫૮
એક વિદ્યમાન આચાર્યે તાજેતરમાં બહેલા—મુખરેલા જેનો
૧ 'નાસિક'નો હસકાળ આપ્યો છે.

૬ ૩૨૮ને મિથ્યાદષ્ટિ કે નાસિક કહેવો નથી. કહી શકું તેમ
એમ કહેવું એ તો સર્વગતું પદ ધારણ કરી એમ જોવું છે. જો
કહે તે સર્વગતું નથી એ પણ ચોક્કસ છે, અને જ્યાં એમ કહે
૬૫૮ સમગ્ર રીતે ચેતનારા નથી એમ સમજે અને નમ્રપૂર્વક
૧૫ ૫૩ છે.

૩

આચાર્યોમાં મતભેદ અને તેમણે કરેલ પરિ-

સિદ્ધસેન દિવાકર એક જગરા તેજસ્વી અને પ્ર
‘શ્રુતકેવલી’ જેવા હતા. તેમની કૃતિઓમાં સ્વતંત્ર વિચારની
હતી. પરંપરાગત વિચારોની સામે પોતાનો વિચારભેદ પ્રમા
તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે અને તેમ કરવામાં જૈન સૂત્રોનાં સાક્ષાત્
પણ પોતાની તર્કશુદ્ધિ રૂપ કસોટી પર કસી તેના તદ્દતુલ્ય
છે. શ્વેતાશ્વર આગમ ગ્રંથોમાં એમ છે કે કેવલી (સર્વજ્ઞ)ને
જ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે બુદ્ધિપૂર્વક એટલે એક સાથે, એ
એક સમયે કેવલજ્ઞાન અને એક સમયે કેવલદર્શન રહે છે
પ્રતિ સમયે—પ્રતિક્ષણે કમલઃ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન
લીને। ઉપયોગ થયો કરે છે. ઉક્ત સિદ્ધસેન આચાર્યે આ
બુદ્ધિપુરઃસર નયાં એમ જણાવી તેને વક્ર અને બુદ્ધિથી
સિદ્ધ કરી જણાવ્યું કે કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલ
બુદ્ધિપૂર્વક એટલે એક સાથે હોય છે, અને વાસ્તવિકપણે
તેઓએ બંનેમાં પરસ્પર કાંઈ ભેદ જ નથી એમ માન્યું છે
એક જ બતાવેલ છે.

આવે. નમને આગમપ્રમાણથી વિરોધ હોવાથી તેમને
મન્ય છે. વિરોધને સમજના સિદ્ધાંતપ્રધાની અને
જ્ઞાન અને આત્મા અને પછી જિનમદ્દ હમાગમ
આગમપ્રમાણ નથી એ આગમ પ્રમાણની દલીલથી જ તે સિદ્ધ
પણ રહ્યું છે. (આ કરેલ જોઈએ કે આગમ બનાવેલો છે તે
જિનેશ્વરે નથી કરેલો કે ‘નાસ્તિક’ એવા ઉપર સિદ્ધ
આગમ નથી. આ સિદ્ધિથી આગમને આપેલો
આગમ નથી.

દષ્ટિએ તે એટલા બધા નજીવા-નમાણા-તરવડીન જણાય છે કે
આપણને ધરો ખેડ લગજે.

દિગંબરોએ આગમેનો નિષેધ માન્યો, સ્ત્રીમુક્તિનો નિષેધ કર્યો અને દેવશીને ભુક્તિ-આધાર હોય જ નહિ એમ કહ્યું. શ્વેતાંબરોમાં સાધુઓએ અગ્રેષ્ઠત્વ એટલે છુટું પાડ્યું—નિઃસાર વસ્ત્રોનો સ્વીકાર—એ અર્થ કરી પહેલાં તેઓ અને પછી શ્વેત અને સાર વસ્ત્રોનો સ્વીકાર કર્યો, જિનમૂર્તિને વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જિત કરવાની પ્રથા સ્વીકારી, આગમો જેટલાં પ્રાપ્ત થઈ ચક્રમાં તેનું સંકલન કરાવી તેને જાગતી રાખ્યાં, અગ્નિ ભુક્તિ હોઈ ચક્ર અને દેવશીને ભુક્તિ અમુક અંશે હોતી જ નેઈ એ—આ સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા. બાદલા મુખ્ય બેઠ છે અને તે વસ્ત્રના હૃદયગ્રેહ કરે તેવા નથી છતાં બંનેમાં અસરપરસ કલેશ અને ખાસ કરી તીર્થ સંબંધીના અથડા અત્યારે એટલા બધા રહે છે કે જેથી કોઈ પણ સમજીને ગણાને થયા વગર રહે નહિ.

હવે તે બે મુખ્ય સાખાની દૃષ્ટાંતોએ હુંકમા લેખ્યો. દિગ્-
બરોમાં ઇવિઝ સંઘ વિ. મે. ૫૨૬ માં રહેો. તેમાં એવું માન્ય કે
ખીજમાં હવ નથી, જિમાં રહી સાધુએ બોજન કરવું કે.ઈ વસ્તુ
પ્રાપ્ત નથી, ફંડા પાણીથી સ્નાન કરવું અને બેતી વાળિજન
કરાવી મુનિને. હવનિર્દંડ કરવો. લેખ્યો. ખીજે સાપનીય
(ગોખ) મંદ સ્વેદનગર અને દિગ્બરના મંત્રાખ્યાના મિશ્રણ રૂપે થયો.
તે શ્વેતાગરોડી પોંડે સ્ત્રીનુજિ અને કેરડીનુજિ માનવો. વળી કાંધા સંઘ
(સં. ૭૫૩), માધુર સંઘ સં. ૬૫૩માં થયા. મૂલ સંઘમાં સાધુએ.
રત્નેદરજી તરીકે મધુરપિંજ, અને કાંધા સંઘમાં ગોપુ=૦૩ રાખે છે
અને માધુરમાં વિચ્છી નદિ રાખતા નિઃપુ=૦૩ થયા. વળી જા. સયો નટ-
પ્રાંથ જોડા થયા. ત્યાં રક્ષાગરપરી જુદરો થયા હતા કે જેમજે જુદા
જુદા રથદે.મ. કે.૧.૧ી ચાલીએ રથ.પી દગી. જા. જુદરો ૧૭ હવે

શ્વેતાબરોમાં ગચ્છો ધણા થયા; અને તે બધા મૂર્તિપૂજક હતા જ્યારે ફેરફાર તો સોળમાં સૈકામાં થયો. તે વખતે લોકાચાહ નામન એક ગૃહસ્થે મૂર્તિપૂજમાં પુષ્પાદિના ઉપયોગનો નિષેધ કરી લોકોના માનસમાં ભારે કોલાહલ ઠર્યો-પરિણામે તે વિચારનારો મોટો સમૂહ થયો ગયો કે જે લોકોગચ્છી, દ્વંદ્વિયા, સ્થાનકવાસી આદિ નામથી ઓળખાય છે અને જેની સંખ્યા, લગભગ મૂર્તિપૂજક શ્વેતાબરો જેટલો ઘર્ષ ઘર્ષ છે. વળી મુ. શ્વે. ૪૫ આગમને માને છે, ત્યારે આ અમૂર્તિપૂજક ૩૨ ને માને છે. આ ઉત્પન્ન થયેલ વર્ગમાં સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્રો ધારે છે ને વિદેષમાં મુખત્રી આડે રાખવાની વચ્ચિકા મોટે ભાગે છે આ શ્વેતાબર અમૂર્તિપૂજકોથી નોખા ગણાવા સત્યવિજય પંચાસે અઢારમાં સૈકામાં સાધુઓ મારે પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો રહેલો કાદવો, કે જેના અવરીષ હણુ પણુ શ્વેત મૂર્તિપૂજકોમાં ભોવામાં આવે છે વળી તે મૈકાને અંતે બહારકોની ગાદીઓ ઘર્ષ, જાતિ અને જગણીઓ ઘર્ષ, અને તેની સામે અનેક વિરોધ અને પોકાર થયા, છતાં તેના અવગોષો દાઘ મોજાઈ છે.

દ્વંદ્વિયા. મુખ્યપણે દિગંબર, શ્વેતાબર અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ ટાંખામાં જોડાઈને વહેંચાયેલો, અને એ દરેકમાં પાછા અનેક ગચ્છો, કપટાખાઓ અને કપસંપ્રદાયો-સંધ્યાશ આદિ થયા કે જેના પરિણામે એક બીજા પાસે કમલ, ત્રિપરદ, મારામારી અને નાર્મ-નાત્રીના પ્રસંગો ઉપરિચય થયા મળ્યા. શ્વેતાબર મૂર્તિપૂજકોના દઈ ગચ્છો કહેવાય છે તેમજ ના મટા માનનાં નામ તેના સ્થાપકના સ્થળ પરથી પડ્યાં હતાં તે જાણીતો. તે સુખાન્ય અદ્યુથ થયા અને દાસ ત્રણ ગચ્છોનામે જરુર, દયા અને અસહિષ્ણુ ગચ્છો રચ્યા છે આ દરેકની સત્ય-મામ સારી જુદી જુદી છે, મારેની સામવિક પ્રતિકમજુર્ અવગણિત રિધિ પળુ જિન્ય જિન્ય છે સર્વેમાં જેકમ, ન નિષંધ - ૧૩૬ કમલજાદિ ૭ થને ને. ૩૩ પંચ મમે, કે ૩૩ પંચ મમે. હા.

સાંવત્સરિક દિન બાદપદ શુદ્ધ ચોથનો ને કાર્તિક પાંચમનો માને. આ
છતાં મહાવીરપ્રભુનાં સર્વ સંતાનો છે, એક જ વીતરાગ દેવને માન-
નારા છે એવી બાવનાથી પ્રેરાઈને સર્વમાં સંપન્ન-એકમ હોવાં ધટે એ
વસ્તુસ્થિતિ ધણા વખતથી રહી નથી, સ્વાયાં શુરુ સાચો ઉપદેશ
આપતા નથી અને તેથી ખરે ધર્મ સમજાયો નથી, તેથીતે સામે અનેક
મુશ્કેલી મહાપુરુષોએ પોતાના હૃદયની ઉર્મિઓ કાઢી છે; દા. તો
આનંદધનજી કહે છે કે:—

મગ્ધના ભેદ તે નયણુ નીદાસતાં, તરવની વાત કરતાં ન સાગે,
હરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા યજ્ઞ, મોદ નડિયા કળિકાળ રાગે,

ધર્મ ધર્મ કરતો જગ સદુ દરે, ધર્મનો જાણે ન મર્મ, જિનેશ્વર

જુન અનુસાર વિચારી બોલું, સુશુરુ તથાવિધિ ન મિત્રે રે
કિરિયા કરી નવિ સાધી કડામે, એ વિખનાદ ચિત્ત સધજેરે

સમર્થ વિદ્વાન પશોવિજયજી કહે છે કે:—

કામ કુંભારીકે અધિકનું, ધર્મનું ઠા નવિ મૂલ રે
દોકડે કુશુરુ તે દાખવે, શું થયું એક જમશ્ય રે—
વિવશ રસમું મૂઢી રાચિયા, નાચિયા કુશુરુ મદપૂરે
ધૂમધામે ધમાધમ ચલો, યાનમારમ રલો દર રે—

અખાત્મરસિક પંડિત દેવચંદ્રજી કહે છે કે:—

દબ્બ કિયા રુચિ જીવ્યા રે, બાર ધર્મ રુચિ લીન
ઉપદેશ પણુ તેલવા રે, શું કરે જીવ નરીન રે—
નત્વાતમ જાણુંજ નજરે, જદુજ્જસંમન જોદ
મૂઢ દી જન આલ્યા રે, સુશુરુ કદાવે તેલ રે—
આણા સાખ વિના કિયા રે, દોકડે માન્યો રે ધર્મ
દસણ નજી સરિત્તો રે, મૂલ ન જાણ્યો મર્મ રે—

મગ્ધ કદામદ સાયવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ,
 આતમ ગુણ ચક્રપાતતા રે, ધર્મ ન જાણે શુદ્ધરે-
 તત્પરસિક જન થોડલા રે, બહુલો જનમંવાદ,
 ભણે છે જિનરાજજીરે, સધલો એક વિરાદ રે-

આ જો મહાપુરુષો પોતાના શ્વેં મુક્તિપૂજક સંપ્રદાય-
 મંત્રધે કહેતા હોય તેમ જણાવ છે, પરંતુ દિનંબર, શ્વેતાંબર મુક્તિ-
 પૂજક અને શ્વેં અમુક્તિપૂજક (ચયાનકવાસી) એ ત્રણેએ એ
 બીજા પ્રાચે વીતરાગના અનુયાયી તરીકે મોક્ષમાર્ગ એક એ
 સમજતે મમભાવ, સદિપ્તતા, અને અદ્યેય રાખવા જોઈએ; એ
 થશે તો જ ધર્મનો મર્મ પામી શકાશે, સ્વપર દિન સાધી શકાઈ-
 એ બાળનની ધોષણા કવિ શીરાચર્યક બાધએ કરી કે જે તેમન
 સમયમાં જૈન સમાજે જોસથી અને ગ્રેમથી ગ્રીહી નહિ પણ તેમન
 પછી ધર્મે ધર્મે તેમના વિચારે ‘શીમદ્ રાજચંદ’ નામના પ્રભાકર્ય
 મમાજમા ફેલાતા તેમજ દાસમા મદાતમા અધીજ કે જેમણે તે
 કવિ પામેથી ધણ મેગમ્ય છે અને તેમનો ઉપકાર મુજબ કંઈ સ્તીકારો
 છે તેમના કુશભા મેગેની સમજશક્તિ અને ઉદાર વિચારશક્તિ
 વધુ પ્રદીપ્ત થતાં સર્વ શિક્ષાઓ પ્રાચે આત્મજાન્ય વધુ ને વધુ સંકલિ-
 થતે; જલ્પ છે આગ આત્મજાન્યને કેળવવા મારે કારા મેગેવામાં
 દત્તા જલ્પ છે, અને સર્વ જીવો પ્રાચે મેગે જાવનો ઉપદેશ કરનાર
 જૈન ધર્મના મપુજા કલ્પ હોય કાગ કાવ સમજતે તેવો મેગેકાવ
 કેળવવા ધણ કરી કહે તેમ છે, તો તેમ તેઓ કરે એમ મ-બંધ.

કેળવનાર મપુજા કલ્પ હોય કેળવનાર કાવ-અન્યથા ધર્મ ન જાણે
 વર્તે, વર્તેની વાત કરતાં કહે છે, પણ તેની મીને કાકાની જાત
 નાંદા તેમ, જે મગ્ધ નાં છે તે સર્વ સંસ્કાર પણ વેળાના અન્ય
 વર્તેનાં નિવરે, અને વર્તે કેળવનાર કરતાં જ મદા છે કેળવ
 સર્વ મુક્તિની નિવરે, કેળવનાર કરતાં કાવ અન્યથા વિચારના

જોઈશું તો આચાર્ય કે બીજાં ઝોનામાં નિર્મલ-સાધુઓના જે આચાર કયેલ તે પ્રમાણે જ તેણે એમ કહી નહિ શકાય. એમ કાંઈ કહેશે કે મહાવીર પ્રજાના સમયમાં શરીરનાં સંસ્થાન ધણી મજબૂત હતાં તેથી તેને અનુવક્ષીને તેમણે સાધુના આચાર ધડપા હતા, માટે હાસનાં ચિચિલ શરીર સંસ્થાન. જોતાં કડક આચારને મેળો કરવામાં આવે તો ચલાવી લેવું જોઈએ. આ દલીલમાં કંઈક વળૂદ છે, પણ સાથે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે જે જે પ્રમાણમાં દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાગ બાવને અનુરૂપ મોળાચ જોઈએ તે કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં આવેલી પ્રતીત થાય તો તે ટળવી જોઈએ. સાધુઓ ધટતી છૂટ લઈ શકે તો આવકોને પણ ધટતી મળવી જોઈએ. બાકી થોડી જૈન વસ્તીવાળા ગામમાં જૈન સાધુઓનો કાફલો ન પાલવે. ઉપ વિદ્યારની ખામી, દિદોશના અસંખ્ય ગામેમાં સાધુ વિદ્યારનો અભાવ, આખા અચ્છના સાધુમથાના એકત્રિત બંધારણનો અભાવ, એકલ વિદ્યાર, ગમે તે સાધુનું ગમે તે સ્થળ ચાતુર્માસ માટે પસંદ કરવું તે, આવકોના મુખની બંધી, દિક્ષા માટે સગીરનાં અપદરણ, વગેરે વગેરેમાં ભારે ફેરફાર થવાની અને પાકકું મુંદર બંધારણ સ્વાર્થ પગાવાની જરૂર છે.

તેણે સંપ્રદાયોમાં દરેક જથ્થુ પોતાને થી મહાવીર ભગવાનનો ચુસ્ત અનુયાયી માને, સદેકે અને તે પ્રમાણે આચરે અને તે પ્રજાના અનેકાંત તિહાતથી વિચારી કુલલકતા, કુદ્રના તણ દરેક બાબતમાં પ્રતાપી જે ઉપદેશ લાગે તે નિર્ભરે સ્વીકારે, સ્વનંત્ર પણે હચ્ચારે અને આચરે તો બધા કલદ દૂ વ તેમ છે.

જાયતે ! ।—એટલે કે પરિવર્તન કરતા સંસારમાં એવું કાંઈ મૃત પામેલું છે કે જે પુનઃ જન્મતું નથી ? અર્થાત એક વસ્તુ જતી તેની બદલીમાં બીજી વસ્તુ આવે છે. ધર્મ એ જીવંત વસ્તુ છે. તેમાં સનાતન સિદ્ધાંતો છે, અને તેની સાથે વિધિ વિધાનો છે. એ ધાર્મિક વિધિવિધાનોમાં પણ મુખ્ય સિદ્ધાંતોને સાબૂત રાખીને દ્રમ ક્ષેત્ર કાળ ભાગને અનુસરીને યોગ્ય ફેરફાર થયા જ કરે તો તે ધર્મ જીવંત રહી શકે. ફેરફાર યોગ્ય આધારમાં થાય તો તેને સુધારો કહી શકાય, નહિ તો વિકાર કહી શકાય. સમવાનુકૂળ પરિવર્તનનાં પરિણામો સારા આવે ॥ અને સમવર્થી પ્રતિકૂળ-શિથિલતાને પોષનાર-ઉત્તરતા દરજ્જા પર સ્થિત જનાર ફેરફાર અધઃપતન કરાવે છે.

જ્યાં આશય ઉચ્ચ છે, શુદ્ધ મનોભાવ છે, સુદૃઢ દૃષ્ટિરાણ પ્રતા છે, ઉચિત આચરણ છે અને સમ્યક્ પ્રકારનું પરાક્રમ છે તેવી વ્યક્તિ યા વ્યક્તિગણ જૂની પ્રથાઓનું શોધન કરી તેમાં સમયોચિત નવોન બસ, નવીન દિશા, અને નવીન ચેતન પ્રકટાવે, યા તે પ્રથાઓ અનિષ્ટ હોય તો તેને નિમૂળ કરી તેના રથાને છટ સુધારાની પ્રરપણા અને પ્રયત્નિતા કરે તો તેથી માનવસમૂહનું દિન અને રાત્રી બદલે. તેમાં ચિંતની અનેકાન શિલમુદ્રી પ્રમાણે વર્તવાની ચિનજાગ્રિ શુદ્ધ હૃદયથી સેવામાં આવશે તો કહેશ અને કંઠાસને નાશ કરી સર્વ ચેતનામય શાન્તિ-મમાદિ પ્રદર્શશે.

મતિષ્ઠ ત્રિજગત્તમં પરમાણુ રીણવિજ્જદોમાર્ગ ।

માર્ગોગચોદિત્થાર્થ મમાદિમર્ગં ચ વાર્તેતિ ॥

— એટલે જેના શોધ વળા છે એવા ચિનજાગ્રી પરમજાગ્રીથી માર્ગોગચોદિત્થાર્થ અને તમચિત્તજન્ય પમાવ છે.

મતિષ્ઠ ત્રિજગત્તમં એ તેમનાં અનેકાંત માર્ગનું અનુભવનું એ એ વાત છે — હૃદયમાં એ વર્તનનું જાગરું ।

માદુનસાદા દર્શીશક દેશાંત વડીલ

અસ્પૃશ્યો અને જૈન સંસ્કૃતિ

હમરો વર્ષ પહેલાં પણ ચંડાળો અને અંત્યજો તરફ અપાર નેટલી જ કદાચ તેથીજો વધારે અને ધણી વધારે ધૂણા તેમજ તુચ્છ દષ્ટિ હતી. જુના તે વખતના સાહસુસૂત્રો વાંચવાથી અંત્યજો તરફની જો સામસુનો ખ્યાલ આવે. ભગવાન મહાવીર પોતાના જીવનથી જો વસ્તુનો વિરોધ કર્યો. અંત્યજો અને અસ્પૃશ્યોને સાધુસંપર્માં દાખલ કર્યો. સાહસુ અને ખીલ વેદિક ઉચ્ચવર્ણમાં દોષ પ્રમટ્યો, પણ ભગવાને જરાય પરવા ન કરી.

અસ્પૃશ્યોને ગુરુપદ આપવું એનો અર્થ એ છે કે તેને બધી જ જાતની શક્તિ કેળવવા માટે સ્વતંત્રતા આપવી. તે વખતના જૈન શાળાઓ અને ખીલ ગૃહસ્થો પણ જો અસ્પૃશ્ય જૈન ગુરુઓને અડકવામાં બહુ માન સમજતા, તેમને પગે પડતા અને જોક સાહસુ જૈન ગુરુ નેટસો જ તેમનો આદર કરતા.

ઉત્તરાખ્યનમાં ચિત્ત-સંજીવિ અને દરિદ્રથી બળના બે પ્રસંગો જો ભગવાનની દિલચાલના દાખલા છે. જા બે ઘટનાઓ કયે કાળે જની તે નહી નથી પણ તે ભગવાનના સમયમાં અથવા પછી પુરાત જ જની દોષી જોઈએ. ચિત્ત અને સંજીવિ બન્ને ચંડાળ બાળકો છે. અપાર પાછળોના અને ખીલ વેદિક સોઠાના તિરસ્કારથી કુખી થઈ આત્મધાત કરવા તેઓ તેવાર ઘાલ છે ત્યારે ભગવાનની સાચી દીક્ષા જ તેમને જગ્યાની લે છે. જા વળું તિરસ્કાર સામેનો પડેલો દાખલો. દરિદ્રેટી ચંડાળ છે. તેને બધા વેદિક સોઠા તરછોડે છે. અને ધિક્કાર વરણાને છે ત્યારે જૈન દીક્ષા જો ચંડાળ પુત્રમાં મન તેજ નહિ પણ અધારિતજ તેજ દાખલ કરે છે.

આ સિવાય પણ કેઈ વિરલ દાખલા છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે જૈન સંસ્કૃતિ એટલે જન્મ વર્ણબેદમાં નહિ પણ ગુણકર્મમાં માનનારી સંસ્કૃતિ. અલગત, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ પણ તેવી જ છે, પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે ભગવાન મહાવીરનો ઝડો લઈ કરનાર જૈન સાધુઓ એ સંસ્કૃતિ સાચી ન સક્યા.

નવમા સકા સુધીના જે દિગંબર વિદ્વાનોએ બ્રાહ્મણોની જન્મ-સિદ્ધ હિચ્ચતા અને અંત્યજોની જન્મસિદ્ધ નીચતા સામે તુલ્ય મુદ્દા સ્ત્રોમાં કયું કયું અને પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જે વસ્તુ હેવટ સુધી ચાલેમાં તત્ત્વ દષ્ટિએ સ્થાપી છે તેજ બાબતમાં મધ્ય જ જૈનો-ત્રણે શીરકાના જૈનો-બ્રાહ્મણોથી દારી ગયા છે. બ્રાહ્મણોએ જે કશું, જે કયું અને જે લખ્યું તેમાં જૈનો પાછા ગુલામ થયા. એટલે જૈન દીક્ષાથી અંત્યજો પવિત્ર થતા અને એની આકાઠેટ બળી જતી. આને એ અંત્યજો અને એની આકાઠેટ જૈન દીક્ષાને અપવિત્ર બનાવે છે. શું આ જૈનોની દાર નથી સૂચવતી ? કે પહેલાં જૈન દીક્ષામાં પવિત્રતાનો અગ્નિ દેનો જોઈ આકાઠેટ બળી જતી અને આને કહેવાતી આકાઠેટમાં એવો મેલ છે કે તેની સામે આજની જૈન દીક્ષા કંઈપણ કરવાને અસમર્થ છે. ૧૫૯ સંદેશમાં કહીએ તો આજની દીક્ષામાં જે ખરેખર કાઈ સ્વ-દોષ તો તે આકાઠેટથી બહુ ન થાય પણ દીક્ષાથી આકાઠેટને ધિન્ન થાય.

હવે એવી વાત તો એ છે કે ખુદ ભગવાન પામે જાણ્યો જન જન વિવિધ થાય પણ તમનું મુર્તિ પામે કઈ ન કો અધર તેમના પર્વોષને મ જન ન કો એ જૈન મુર્તિ કહેવાય છે તેમ પિત્ર ભગવાન દેવ ન જન વિવિધ થઈ શકે પામે અર્ચને જન તેમ તમનું ને તે જન પણ જન ને એ અને કઈને પરિત્ર થઈ કો એ જન ને વિવિધ થઈ પિત્ર ભગવાન એ વાત બોલી-કહે

માત્ર છે એમ મથવું જોઈએ અને કાં તો એ વાત સાચી ઠેરવવા ખાતર તેમ જ જૈન સાધુઓ ધાઘણોથી નથી દાર્યા એ બતાવવા ખાતર અત્યજ્ઞેને જૈન સંઘમાં લેવા જોઈએ અને ઝોઝામાં ઝોણું જો તેઓ ધૃષ્ટે તો જૈન મંદિરમાં અને જીજ્ઞા કાઈ ધર્મસ્થાનમાં તેમને જવાની, આવવાની છૂટ મળવી જોઈએ.

આ તો ધર્મદષ્ટિએ વાત થઈ પણ સમાજ અને રાજકીય દષ્ટિએ પણ જૈનો આ વસ્તુ ન વિચારે તો તેઓની નિર્માલ્યતા અને વિચારહીનતા ભવિષ્યની તેમની પ્રજા સમજશે. અને જ્યારે ધાઘણુ ધર્મી લોકો અસ્પૃશ્યતા દૂર કરશે ત્યારે જ જૈનો તેમનું અનુકરણ કરશે તો તેમાં તેમની પોતાની સંસ્કૃતિ-વિશેષતા નહિ હોય.

અત્યારે આ પ્રશ્ન માત્ર સદાનુભૂતિ પૂરતો નથી. દરેક ગૃહસ્થે કે સંસ્થાના સંચાલકે ઝોઝામાં ઝોણું એક અત્યજ્ઞ બાળક કે એક બાળિકાને પોતાને ત્યાં સમભાવપૂર્વક રાખી જૈન સંસ્કૃતિનો નિર્ભય પરિચય આપવો જોઈએ.

મુખલાલ

આ સિવાય પણ કોઈ વિરલ દાખલા છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે જેનું મંત્રકૃતિ એટલે જન્મ વર્ણબેદમાં નહિ પણ ગુણકર્મમાં માનનારી સંસ્કૃતિ. અલગત, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ પણ તેવી જ છે, પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે ભગવાન મહાવીરનો જડો લઈ રતનાર જેનું સાધુઓ એ સંસ્કૃતિ સાચવી ન શક્યા.

નવમા સદા સુધીના જે દિગંબર વિદ્વાનોએ પ્રાહજોની જન્મ-સિદ્ધ ઉચ્ચતા અને અંત્યજોની જન્મસિદ્ધ નીચતા સામે દુમ્મશ મુદ્દાઓમાં રહ્યું હતું અને પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના સ્વેતાંબર આચાર્યોએ જે વસ્તુ હેવટ સુધી શાસ્ત્રોમાં તત્ત્વ દષ્ટિએ રચાવી છે તેજ બાબતમાં બધા જ જૈનો-જણે શીરકાના જૈનો-પ્રાહજોથી દારી ગયા છે. પ્રાહજોએ જે કહ્યું, જે કહ્યું અને જે લખ્યું તેમાં જૈનો પાછા મુલ્યમ થયા. એકવાર જેન દીક્ષાથી અંત્યજો પવિત્ર થયા અને એની આશાડેટ બળી જતી. આજે એ અંત્યજો અને એની આશાડેટ જેન દીક્ષાને અપવિત્ર બનાવે છે. શું આ જૈનોની દાર નથી સૂચવતી ? કે પહેલાં જેન દીક્ષામાં પવિત્રતાનો અગ્નિ હતો જેથી આશાડેટ બળી જતી અને આજે કહેવાતી આશાડેટમાં એવો મેલ છે કે તેની સામે આજની જેન દીક્ષા કંઈપણ કરવાને અસમર્થ છે ! ૧૫૯ શબ્દોમાં કહીએ તો આજની દીક્ષામાં જે ખરેખર કંઈ સત્ત્વ દોષ તો તે આશાડેટથી બહુ ન થાય પણ દાસી આશાડેટને ઘેરું નાએ.

દસવા જેવી વાત તો એ છે કે ખુદ ભગવાન પામે અરણ્યો જન્મ અને પવિત્ર થાય પણ તેમની મુનિ પામે જઈ ન શકે અથવા તેમના પામંગણેમાં જઈ ન શકે. એ જેન મુનિ કહેવાય છે તેમ જિન ભગવાન દેવ તો જેમ જિન—નૃસિંહ પામે અંત્યજો જન્મ તેમ નૃસિંહ મુનિ પામે પણ ભગવાન જેને અને જઈને પવિત્ર થઈ શકે. જિન ભગવાન જિનમુનિ જિન અરણ્યો એ વાત બાકી-નહે

અસ્પૃશ્યતા પરત્વે જૈનો વ્યવહારમાં હાર્યા. જોઈ સંધ જૈન જોટલો નિર્જાળ ન હતો તેથી તે હિંદુસ્તાનની અંદર અને બહાર અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં પોતાના મૂળ ધ્યેયથી દૂર ન ગયો. એટલે એ બાબતમાં ઉવટે માત્ર જૈનો હાર્યા જ.

રામાનુજે, કબીરે, નાનકે, ચૈતન્યે, તુકારામે અને બીજા સંતોએ ધર્મની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યોને અપનાવવા પોતાથી બનતું કંઈ પણ પાછા તેમના જ શિષ્યો આજીજી રહેલા જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચનીચના ખ્યાલથી હાર્યા. ઉવટે સ્વામી દયાનંદ (જન્મથી બ્રાહ્મણ) આવ્યા. તેમણે ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર એ બધી દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાને પાપરૂપ કહી અને તેને ધોઈ કાઢવા સંગીન પ્રયત્નો શરૂ કરાવ્યા. એ પ્રયત્નો તે પહેલાંના કોઈ પણ પ્રયત્ન કરતાં વધારેમાં વધારે સફળ થયા. છતાં અત્યાર સુધીમાં એ પ્રયત્ન માત્ર એક સમાજ તરફથી ચાલતો અને બીજા સમાજને કંતિ વિરોધ કરતા અને કંતો તટસ્થ રહેતા.

ઉવટે મહાત્માજીનું તપ આવ્યું, એને લીધે બધા જ સમાજોમાં અસ્પૃશ્યતા પરત્વે જામતિ થઈ. આ જામતિ વિશ્વબાપી છે અને તે મોટા-માં મોટી જીત છે. આ જીતમાં પુત્રાચારને અરકાશ નથી પણ કર્તવ્યનો સવાલ છે જેઓ અસ્પૃશ્યતા નિરારવાના કામમાં પાછા પડશે તેઓ ધર્મ મુકરી જ પણ સ્વમાન કહી સાચરી નહિ શકે ત્યારે હવે આજે શું કર્તવ્ય છે એ કુંકમાં જોઈ લઈએ.

(૧) બાંતવજોને પોતાને ત્યાં જોળા ઉચ્ચ ભાઈઓની જેડે રાખવા.

(૨) જાતે અગર જોળા મારેન કે સોધરસીપ આપીને તેમને બહાવવા.

(૩) તેમની વચ્ચે જઈને દવા, સ્વચ્છતા, સભ્યતા આદિ માટે શ્રમ કરવું અને તેઓની ખાતપન શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો.

(૪) તેઓને હિંદુ ધર્મનો કદાચાર્ય હારા અને જોશ રીતે સ્પર્શ કરાવવા આપવો તેમજ તેમના વહેમે દૂર કરવા.

મુખસાલ

“અરુપરયતા અને હારજીત”

અરુપરયતાનું એરી ઝાડ ઝાઝામાં ઝાણું ત્રણ દહાસ વર્ષ જેટલું
તેા જૂનું છે જ. સૌથી પહેલાં તેના ઉપ સામનો કરનાર ઐતિહાસિક
બે મહાન પુરુષ જાણીતા છે. એક ભગવાન મહાવીર અને ખીલ
ભગવાન બુદ્ધ. એમનું જીવન જાંતઃશુદ્ધિ ઉપર ધડાએકું દેવાથી
એમનો અરુપરયતા સામેનો વિરોધ ધર્મપ્રદેશમાં દેખાયો. પરિણામે
ચિત્ત અને સંજ્ઞાત નામના બે અરુપરય જાગૃતો જોએ સામાજિક
નિરસારથી આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થએલા તેઓ અને દરિયાથી
વચેરે (અંતર્યને) ચંડાળો પણ જેન મુનિ સંઘમાં દાખલ થયા. બૌદ્ધ
શિષ્ય સંઘમાં પણ અરુપરયો દાખલ થયા. આ રીતે અરુપરય ત્યાગી-
ઓના પગમાં રાખ્યો અને મોઢા મોઢા થીમતો જ તદિ પણ જેન
અને બૌદ્ધ આદ્યજો પણ પડવા લાગ્યા. એટલે ધર્મની જાગૃતિ
સમાજમાં દાખલ થઈ એક જાણુ વેદિ શ્રદ્ધાળોના પ્રયત્ન દ્વારા
અને જોઈ જાણુ જેન બૌદ્ધ શિષ્યોનો ત્યાગ, એ બે વચે
જાગૃતિથી થઈ શકે. પરિણામે જાગૃત જર્તા આદ્યજ ધર્મની મીઠામાં
અરુપરયોને પણ અવનાશમાં આપ્યા. એટલા પુરતી જેન અને
બૌદ્ધ ત્યાગ તેમજ રિવાજની છૂન.

પણ જેન અને બૌદ્ધ સંઘમાં મેળવવાની શ્રદ્ધાળો દાખલ થયા
હતા. તેઓ જેનનું જન્મનિદ જાતિ-અભિમાન છોડી ન શક્યા.
તેઓ રિવાજ અને પ્રજામાં પ્રવેશ દેવાની બીજા છે. તેમને વહ
થવા એટલા દુઃખ રિવાજથી જેન પાંચગ દમેકા! અરુપરયનો
એક જન્મ વિરેવ જન્મી આવી જતાં એવ જાહેરના અને અંતર્ય
અરુપરય વિષય, જો જન્મિતને તુલ્ય અને તુલ્યી જાવ જ
જો વહ થવા અને રિવાજના વર્ષ દેખજ થમજ અને પ્રદેશ!

અરપૂરુષતા પરત્વે જેનો વ્યવહારમાં હાર્યા. જોઈ સંધ જેન જેટલો નિર્બળ ન હતો તેથી તે હિંદુસ્તાનની અંદર અને બહાર અરપૂરુષતાની બાબતમાં પોતાના મૂળ ધોષથી દૂર ન ગયો. એટલે એ બાબતમાં છેવટે માત્ર જેનો હાર્યા જ.

રામાનુજે, કબીરે, નાનકે, ચૈતન્યે, તુકારામે અને બીજા સંતોએ ધર્મની દૃષ્ટિએ અરપૂરુષોને અપનાવવા પોતાથી બનતું કશું પણ પાછા તેમના જ શિષ્યો આભુત્રાભુ ફેલાઈ રહેલા જન્મસિદ્ધ ઉચ્ચનીચના ખ્યાલથી હાર્યા. છેવટે સ્વામી દયાનંદ (જન્મથી બ્રાહ્મણ) આવ્યા. તેમણે ધર્મ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર એ બધી દૃષ્ટિએ અરપૂરુષતાને પાપરૂપ કહી અને તેને ધોઈ કાઢવા સંગીન પ્રયત્નો શરૂ કરાવ્યા. એ પ્રયત્નો તે પહેલાંના કોઈ પણ પ્રયત્ન કરતાં વધારેમાં વધારે સરળ થયા. હતાં અત્યાર સુધીમાં એ પ્રયત્ન માત્ર એક સમાજ તરફથી ચાલતો અને બીજા સમાજને કંતો વિરોધ કરતા અને કાંતો તટસ્થ રહેતા.

છેવટે મહાત્માજીનું તપ આવ્યું. એને લીધે બધા જ સમાજોમાં અરપૂરુષતા પરત્વે જાગૃતિ ધર્મ. આ જાગૃતિ વિચ્છાપી છે અને તે મોટા-માં, મોટી જીત છે. આ જીતમાં યુવાજાને અરકાશ નથી પણ કર્તવ્યનો સવાલ છે જેઓ અરપૂરુષતા નિવારવાના કામમાં પાછા પડી તેઓ ધર્મ ચુકશે જ પણ સ્વમાન કદી સાચરી નહિ શકે ત્યારે હવે આજે શું કર્તવ્ય છે એ ટુંકમાં જોઈ લઈએ.

(૧) અંતઃજાગૃતિને પોતાને ત્યાં બીજા ઉચ્ચ બાઈઓની પેઠે રાખવા.

(૨) જાતે અગર બીજા મારફત કે સોશરલીય બાબતોને તેમને અજાણવા.

(૩) તેમની વચ્ચે જઈને દવા, સ્વચ્છતા, સભ્યતા આદિ માટે કામ કરવું અને તેઓની ખામયાન શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો.

(૪) તેઓને હિંદુ ધર્મનો કલાવાર્તા દારા અને બીજી રીતે સ્પષ્ટ ખરાબ બાણે તેમજ તેમના વડેયે દૂર કરવા.

धर्मों में भिन्नता ।

धर्मों में भिन्नता हो सकती है या नहीं—इस प्रश्न का उत्तर देने पहिले संक्षेप में यह विचार कर लेना उचित है कि धर्म क्या है ? और उसकी आवश्यकता क्यों हुई ? जिस कार्य के लिये धर्म की आवश्यकता हुई धर्मोंकी भिन्नता उसकार्य में साधक है या बाधक ? दि बाधक है तो यह भिन्नता नष्ट की जा सकती है या नहीं ? यथवा उसकी बाधकता का लोप किया जा सकता है या नहीं ?

साधारण लोगों की मान्यता यह है कि धर्म परलोक के लिये है । यह बात मानो जा सकती है कि धर्म से परलोक सुगम होता है, परन्तु धर्मों की उत्पत्ति लौकिक आवश्यकता का ही फल है । पार-लौकिक फल तो उनका आनुषंगिक फल है । जैनधर्म के अनुसार जिस समय यहाँ भोगभूमि थी अर्थात् युगलियों का युग था उस समय यहाँ पर कोई भी धर्म नहीं था—यहाँ तक कि जैनधर्म भी नहीं था ! इसका कारण यही है कि उस समय मनुष्य को कोई लौकिक कष्ट नहीं था । उस समय माय्यशरीर इनके व्यापक रूपमें था कि प्राकृतिक दृष्टि से भी लोगों में कोई विषमता नहीं थी । जैन-

* उपर्युक्त मध्वरी तर्कसे होमाशा (कन्नड़) में दण्डेन व्याख्यान-माय्यकी बांजना हुई थी । हममें लिखा हुआ श्रीमद् साहित्यर पं० दत्त-वारीश्वरजी व्यासजी के यह ग्रन्थ व्याख्यान है । —प्रकाशक ।

शास्त्र कहते हैं कि उस समय स्त्री पुरुषों के शरीर की रूढ़ता में भी विपमता नहीं थी; उम्र समय कोई राजा या अफसर नहीं था, वैदिक सम्पत्ति नहीं थी, अत्याचार अनाचार आदि नहीं था; स्वामी सेवक का भेद न था। जैनशास्त्र उस कालको पहिला आरा या सत्र से अच्छा काल कहते हैं और कहते हैं कि उस समय वहाँ कोई धर्म नहीं था। जैनशास्त्रों के इस वर्णन के पोषण में आज हम ऐतिहासिक प्रमाण भले ही न देखें परन्तु उम्रसे इतना तो मान्य होता है कि जैनधर्म के संस्थापक प्रवर्तक और सञ्चालक जिसे सबसे अच्छा काल कहते हैं वह काल धर्म रहित था, श्रीमानों और गुरुओं के योग में रहित था। जैनधर्म के अनुसार जब यह काल नष्ट होगया तब राजा श्रीमान आदि पैदा हुए, कष्ट बढ़े। उसके बाद अनेक धर्म पैदा हुए। इममें यह बात सिद्ध होनी है कि जब तक समाज में विपमता पैदा नहीं होनी, समाज दुःखी नहीं होता तब तक कोई धर्म पैदा नहीं होता। धर्म की उत्पत्ति दुःख को दूर करने के लिये ही हुई है। गीतार का यह प्रामाण्य श्लोक भी इस बात का समर्थक है—

यदा यदा हि धर्मस्य गतिर्न भवति भारत ।

अधु धानमधर्मस्य तदा मानसं गुणाम्यहम् ॥

इसका अर्थ हम धर्मप्रवर्तक माने गो इसका नहीं अर्थ है कि दुःख को दूर करने के लिये इसका या धर्मका अवतार होता है। मरणा मुझने संसार को दुःख में डुलाने के लिये एक धर्म संस्था को जन्म दिया। मरणा ईसा महात्मा महात्मा मुहम्मद आदि संसार के सभी धर्मसंस्थापकों ने दुःखी समाज के दुःख को दूर करने के लिये धर्म संस्थापन की है और अलग-अलग धर्मों का प्रचार है। धर्म दुःख के लिये है, इस धर्मसंस्थापन का अर्थ है कि धर्म संस्थापक दुःख दूर करने को ही उद्देश्य ही ली है कि धर्म

युक्त वक्तव्य से यह बात भी सिद्ध होती है कि धर्म, समाज के हक (वर्तमान के) दुःखोंको दूर करनेके लिये पैदा होता है ।

धर्मकी आवश्यकता क्यों हुई—जब हमें यह बात मालूम होगई व, धर्म क्या है, इसके समझने में कठिनाई नहीं रहजाती । क्योंकि तब जब दुःख दूर करने के लिये है तब जिन कार्यों से दुःख दूर हो जाता है वे कार्य धर्म कहलाये । जब सभी धर्म दुःख दूर करने के लिये हैं तब उनमें परस्पर विरोध तो होना ही न चाहिये । उनमें जो भेदता होगी वह तात्त्विक भिन्नता न हो गी, किन्तु उनके व्यावहारिक रूपों की भिन्नता होगी; इतना ही नहीं किन्तु व्यावहारिक रूपों के बाह्य कारणों की भिन्नता होगी ।

वर्षा का शुद्ध जल दो तरह का नहीं होता, किन्तु पात्रों के भेद से उसमें भेद हो जाता है । इसीप्रकार धर्म दो तरह का नहीं होता किन्तु पात्रों के भेद से या, जैनशास्त्रों के शब्दोंमें, द्रव्य क्षेत्र काल भावके भेद से उसमें भेद होता है । द्रव्य क्षेत्र काल भावका भेद, विरोध का कारण नहीं होता; इतना ही नहीं बल्कि इसप्रकार की द्विविधताको हम दो धर्म भी नहीं कह सकते । वे एउही धर्मके अनेक रूप हैं । दुनियाँमें अनेक धर्म हैं—जैन, बौद्ध, वैदिक, ईसाई, इस्लाम आदि । परन्तु जिस प्रकार इन धर्मों के सम्प्रदाय हैं उस प्रकार हिंसाधर्म, अमृत्यधर्म, अक्रोधधर्म, विनयधर्म आदिके सम्प्रदाय नहीं हैं । मैं जैन हूँ, तू बौद्ध है इस प्रकार के धर्माभिमान से लोग लड़ें हैं; परन्तु मैं अहिंसाधर्मी हूँ, तू सत्यधर्मी है इस प्रकारके धर्माभिमानमें कोई नहीं लड़ा । हर एक धर्म अपने का न्यूनाधिक रूप में अहिंसा, सत्य आदि का पोषक करता है । इससे मालूम होता है कि अहिंसा सत्य आदि असली धर्म हैं और इनमें विरोध

नहीं है । विरोध है उसके विविध रूपों में अर्थात् सम्प्रदायों में ।
कहने का तात्पर्य यह है कि धर्म सुख के लिये है और विविध सम्प्रदाय धर्म के लिये हैं । सम्प्रदाय स्वयं परिपूर्ण धर्म नहीं हैं—वे अहिंसा आदि धर्मों के लिये हैं । इसलिये यह कहना बिलकुल ठीक है कि धर्मों में, भिन्नता या विरुद्धता नहीं हो सकती । हमने धर्म के लिये व्यभिच होने वाले या उसके एक रूपको बतलाने वाले सम्प्रदायों को धर्म कहा इसलिये यह प्रश्न न्यड़ा हुआ कि धर्मों में भिन्नता है या नहीं ?

जुदे जुदे धर्मों में जो हमें परस्पर विरोध मान्य होता है वह अनेकान्त धर्मों का स्याद्वाद दृष्टि से न प्राप्त करने का फल है। मैं यह नहीं कहता कि प्रत्येक धर्म का प्रत्येक सिद्धान्त वैज्ञानिक दृष्टि से सत्य है। मनुष्य प्रकृति का विचार करके हर एक धर्म में वैज्ञानिक अमन्य को स्थान मिला है। परन्तु वह अमन्य भी धर्म के नियम ही लाया गया है, धर्म के नियम नहीं। इस बात को स्पष्ट करने के नियम एक उदाहरणमाता है। उदाहरण करने की आवश्यकता होगी। पहिले ईश्वर धर्म के नियम को नीतिनियम।

एक गणपतिय कहता है कि गणेशजी ईश्वर हैं, दूसरा कहता है कि गणेशजी ईश्वर नहीं हैं । निम्नलिखित इन दोनों में से कोई एक चयन करें । परन्तु इन दोनों बातों का तर्क क्या है ? ईश्वर—ब्रह्मण्य
बातें कहता है कि चण्ड मुख पात्र करोगे तो ईश्वर मुखें दण्ड देगा,
गण्ड में डोरेगा, चण्ड मुख दुःख करोगे तो वह भुग होगा, मुखें
मुख देगा, शरीर में डोरेगा । ईश्वर—ब्रह्मण्य दिगोरी तीन बहेगा कि
चण्ड मुख दण्ड करोगे तो चण्ड मुख बर्षों का बन्ध होगा, गण्ड दण्ड
करके डोरेगा वे भयानक डमका मुखें दुःखमय बना दिगेगा, मुख

चुरी गति में जाना पड़ेगा । अगर तुम पुण्य करोगे तो तुम्हें शुभ कर्मों का बन्ध होगा, खाये हुए पथ्य भोजन के समान उससे तुम्हारा हित होगा आदि । एक धर्म लोगों को ईश्वर-कर्तृत्ववादी बनाकर जो काम कराना चाहता है दूसरा धर्म लोगों को ईश्वर-कर्तृत्व का विरोधी बनाकर वही काम कराना चाहता है । यहाँ धर्म में क्या भिन्नता है ? भिन्नता उसके साधनों में है । परन्तु भिन्नता होने से विरोध होना चाहिये, यह नहीं कहा जा सकता । विरोध यहाँ होता है जहाँ दोनों का उद्देश्य एक दूसरे का विघातक हो परन्तु यहाँ दोनों का उद्देश्य एक ही है । इसलिये हम इन्हे विरोधी धर्म नहीं कह सकते । उनमें से अगर हम ईश्वर-कर्तृत्ववाद को वैज्ञानिक दृष्टि से असत्य मानलें तो भी यह अधर्म नहीं कहा जा सकता । जिन लोगों का, बुद्धि की अपेक्षा मानसिक विकास अधिक हुआ है अर्थात् जो भायुक्त हैं उनके लिये ईश्वर-कर्तृत्ववाद अधिक उपयोगी है । वे यह सोचते हैं कि ईश्वरके भरोसे सब छोड़ देनेसे हम निश्चिन्त हो जाते हैं, हममें कर्तृत्वका अहंकार पैदा नहीं होता, पुण्य-पापका विचार रहता है । जिनकी बुद्धि अधिक विकसित है, वे तर्पसिद्ध न होने से ईश्वर को नहीं मानते । वे सोचते हैं कि ईश्वर को कर्ता न माननेसे हम स्वावलम्बी बनते हैं—हम ईश्वरको प्रसन्न करनेकी कोशिश करनेकी अपेक्षा कर्तव्यको पूर्ण करनेका प्रयत्न करते हैं; हमारे पापों को कोई माफ करनेवाला नहीं है, इस विचार से हमें पापसे भय पैदा होता है । जिस धर्मने ईश्वरको माना है उसने भी इसीनिये माना है कि मनुष्य पाप न करे । जिसने ईश्वर को नहीं माना उसने भी इसीनिये नहीं माना कि मनुष्य पाप न करे । दोनों का लक्ष्य एक है और दोनों ही शक्तियों को सुग्री बनाना चाहते हैं, और एक क्षण में उन्हें सपन्नता भी मिली है । इतना ही नहीं, परलोक को न माननेवाले

नास्तिकों ने भी परलोकको नहीं माना उसका कारण सिर्फ यही था कि मनुष्य समाज सुखी रहे। जब परलोक के नाम पर एक बर्ग लूट मचाये लगा और भोले भाले लोग ठगे जाने लगे, विवेकशून्य होकर दुःख महाने को जब लोग पुण्य समझने लगे तब नास्तिक धर्म पैदा हुआ। इन प्रकार आस्तिकताकी सीमा पर पहुँचे हुये ईश्वर-कर्तृत्ववादी और नास्तिकताकी सीमा पर बैठे हुए परलोकभाववादी अपने अपने धर्मका प्रचार सिर्फ इसीलिये करते थे कि मनुष्य निष्पाप बने, एक प्राणी दूसरे प्राणी को न मनाये। यह हो सकता है कि इनमें से कोई धर्म कम सफल हो कोई अधिक, कोई अल्पकालिक हो कोई विरकालिक; परन्तु यह निश्चित है कि अपने अपने देसकाल में मय धर्मों ने मनुष्य समाजको सुखी बनानेकी और समाजके दुःख-मूलक विषयोंको दूर करनेकी चेष्टा की है।

अब हिंसा-अहिंसा के प्रश्नको सीजिये। जैनधर्मने और बौद्ध-धर्म ने अहिंसा पर बहुत जोर दिया है। परन्तु जिन धर्मों ने हिंसा का शिक्षान किया है वे अपने समय में भी इनने ही अनुचित थे जितने आज हैं—यह नहीं कहा जा सकता। जिस समय यहाँ जङ्गलों की बहुतता थी, जङ्गली जानवरों में कृषि की रक्षा अगम्य थी उस समय पर मनुष्य समाजकी रक्षाके लिये हिंसा तथा कृषिदि-पातक जानवरों का दण्ड तथा शिक्षा अहिंसे नारा दिया गया। यह बात दूसरी है कि बीजे में इस हिंसा की आवश्यकता न होने पर भी मं मं में जानवरों के लिये या छद्मत्व के लिये वे कार्य दिये। दण्ड दण्डों के मं यहाँ कृषि-कार्य होगया है इसलिये उस समय के यह भी इस बर्णन की नहीं कर सकते जब लोगों को कृषि रक्षा के लिये या दण्ड-प्रणाली के लिये इस प्रकार हिंसा के शिक्षा दण्ड दण्ड पर हिंसा विरक्त बड़े दण्ड को मं अन्तर्गत है,

लिये वर्तमान काल की दृष्टि से हमें इक है कि हम उसे अनुचित ; और अनुचित और पाप में तो सिर्फ शब्द मात्र का अन्तर है ।

इस तरह यह हिंसाविधायक धर्म भी एक समय के लिये जरूरत था । किन्तु हमारा सबसे बड़ा पाप तो यह है कि एक समय के लिये जो आवश्यक था वह सब समय के लिये आवश्यक न लेते हैं ! जिस समय कृषि कार्य अच्छों तरह से चलने लगा, गली पशु भी पालतू पशु होगये, यहाँ तक कि हम उनका दूध तक ले लगे, इस तरह वे हमारे सहयोगी होकर नागरिक बन गये, उस समय पर उन मित्रों की हत्या करना क्या उचित था ? जब हम उनकी हिंसा किये बिना जीवित रह सकते थे, तब क्या हमें उनकी हत्या न करना चाहिये थी ? क्या यह सामंसीकता हमारे अधःपतन का कारण न थी ? यही सोचकर महात्मा महावीर और महात्मा बुद्ध ने हिंसा के विरुद्ध प्रान्ति की । एक समय जो उचित था या सन्तुष्ट था, दूसरे समयमें वही अनुचित था, पाप था, इसलिये उसके दूर करने के लिये जो प्रान्ति हुई वह धर्म कहलायी ।

हिंसा—अहिंसा के प्रश्न के साथ आज गोपध की ले लीजिये, जो कि हिन्दू मुसलमानों की लड़ने की झुजलौ मिटाने के लिये बड़ा भारी बहाना है । निःसन्देह किसी भी निरपराध प्राणी की हत्या करना बड़ा भारी पाप है और हिन्दुस्थान में गोपध करना तो बड़ा से बड़ा पाप है । परन्तु मुसलमान धर्म जब और जहाँ पैदा हुआ वहाँ की दृष्टि से हमें विचार करना चाहिये । मुहम्मद साहिब के जमाने में अरब की बड़ी दुर्दशा थी । मूर्तियों के नाम पर वहाँ मनुष्यबध तक होता था । हमको दूर करने के लिये उनमें मूर्तियों को हटा दिया । “न रहेगा बौद्ध, न बजेगी बौद्धमूर्ति” न मूर्तियोंद्वारा न उनके नाम पर बलि होगा । परन्तु इतनी विशाल प्रान्ति, लोग

सह नहीं सकते थे। पात्रता के अनुसार ही सुधार होता है। इसलिये मनुष्य-वर्ति धन्द्व हुई और गोबध आया। हिन्दुस्थान में गोवंश कृषि का एक मात्र महायक होने से यहाँ उसका मूल्य अधिक है। इसीलिये गोमाता सरीखे शब्द की उत्पत्ति यहाँ हुई है। परन्तु अरब में कृषि के लिये गोवंश की आवश्यकता नहीं है—यहाँ ऊँटों से खेती होती है। यदि बलि आदि को रोकने के लिये मुहम्मद माहिद ने भूमिपाँ हटा दीं, मनुष्यबध रोकने के लिये गोबधका विधान किया तो “मर्वनारां समुच्यते अर्थ न्यजति पंडितः” अर्थान् मर्वनारा उपस्थित होने पर आधे का त्याग कर देना चाहिये—इस नीतिके अनुसार उन राज्यों देखते हुए यह अनुचित नहीं कहा जा सकता। जैनशास्त्रों में एक कथा प्रचलित है कि मुनिके उपदेश देने पर भी जब एक भाल किसी गरुड का मांस सोड़नेका रास्ता न हुआ तो उनमें उससे वास्त्यास का ही त्याग कराया। इसका यह अर्थ नहीं है कि अन्य व्यक्तियों का विलोपन कराया गया, सिर्फ गवयानुष्ठान की दृष्टि में वह बात ही प्रचलन सम्मको रही। इस दृष्टि में मुहम्मद माहिद के समय में अरब देश में जो लोग गोबध करने से इनकार करते थे, परन्तु भूष है अथवा ... .. अनुयायी होकर के भी मुहम्मद ... .. करना चाहते। शोषा हुआ संग्रिया ... .. काम करता है परन्तु बीमारी की ... .. मोजन बनते तो बीमार ... .. पुत्र न रहेगे जिसने ... .. पुत्र रहेगे हम उन्हें ... .. का मत के लिए मोजन ... .. कि अरबों में ... .. का

विधान न करें। मनुष्यवध के युग में पशुवध का विधान सन्तुष्ट कहा जा सकता है परन्तु जिस देश में वनस्पति के स्पर्श में भी घोर हिंसा मानने वाले हों उस देश में पशुवध के विधान को क्या आवश्यकता है ? वहाँ तो यह पाप है। अगर हम इस बात को समझें तो इस्लामियों के वर्तमान कार्यों को अनुचित समझते हुए भी इस्लाम को सहन कर सकेंगे।

अथ मैं वैदिक धर्मको एक बात लेता हूँ। वैदिकधर्मकी वर्णाश्रम व्यवस्था जैनधर्म को मान्य नहीं है। मैं इस व्यवस्थाका विरोधी हूँ। फिर भी यह कहने को तैयार नहीं हूँ कि वैदिकधर्म का पक्ष असत्य है या जैनधर्म का पक्ष असत्य है। वैदिकधर्म की वर्णाश्रम व्यवस्था को समझनेके लिये हमें अपनी दृष्टि भगवान महावीर की इस पचीसवीं शताब्दी से हटाकर भगवान महावीर के कई हजार वर्ष पहिले लेजाना चाहिये। हम देखते हैं कि उस समय आर्यों को कृषि और सेवाके लिये आदमी नहीं मिलत—सभी आदमी श्रमोन्मत्त रहते हुए भी पंडितआई या सैनिक जीवन धिताना चाहते हैं। आवश्यक क्षेत्र में आदमी नहीं मिलते; अनावश्यक क्षेत्र में इतने आदमी भरणे हैं कि बेकारी फैल गई है। हर एक आदमी महीने में तीसवार अपनी आजीविका बदलता है। वह किसी भी काम में अनुभव प्राप्त नहीं कर पाता। ऐसी हालत में वर्ण-व्यवस्था की योजना होती है। इसमें अनुचित प्रतियोगिता बन्द होकर आजीविका के क्षेत्रका यथायोग्य विभाग होता है। परन्तु इसके बाद भगवान महावीर के उमाने ये हम देखते हैं कि वर्णों ने जातियों का रूप पकड़ लिया है। पशुओं में जैसे हाथी घोड़ा आदि जातियाँ होती हैं, उसी प्रकार आजीविका की सुविधा के लिये किया गया यह सुवन्ध, मनुष्य जाति के दुकड़े दुकड़े भर रहा है ! पारदर्शक

नई वर्णव्यवस्था परस्पर में असहयोग और घृणा का प्रचार कर
 रही है । मित्र आजीविका के क्षेत्र के लिये किया गया यह विभाग
 रोटी बेंटी व्यवहार में भी आड़े आ रहा है ! इसके कारण दुःस-
 चारी ब्राह्मण सदाचारी शूद्र की पूजा नहीं करना चाहता किन्तु
 उसे पदचलित करना चाहता है ! तब वर्णव्यवस्था का विरोध करना
 परम धर्म हो जाता है क्योंकि यह व्यवस्था अब दुःसचारी हो गई
 है । यही बात आश्रम व्यवस्था की है । जय जीवनरत्न विष्णेश्वरियों
 से मुँह छुपाने वाले अपने माना पिता को रोते छोड़कर भागने लगे,
 सम्राज अनुनन्दार्या बुगमाधुओं से भर गया, तब आश्रम व्यवस्था
 की आवश्यकता हुई । यह नियम बनाया गया कि हर एक आश्रमी
 को स्निग्धता पुमाना चाहिये, अर्थात् माना पिता की सेवा करना
 चाहिये और जिस प्रकार माना पिता उसे पालन किया है उसी
 प्रकार उसे अपना मतान का पालन करना चाहिये, पीछे बाद प्राय
 २२ वर मन्त्रायाम का अध्ययन करना चाहिये; फिर मन्त्रायाम लेता
 चाहिये । अब आप देखें कि यह व्यवस्था संसार की भाँति के वि-
 विन्नता से भरी है । परन्तु यदि महात्मा विद्वान् कुमार इमी
 व्यवस्था में भगवत् रहन को के महात्मा बुद्ध न बनना । उस समय
 १। महात्मा बुद्ध के द्वारा सम्राज और धर्मका संगोपन हुआ वह
 न हो तब इमाज्य महात्मा बुद्ध ने बुगमाधु में ही मृत्यु
 दिया २२ वीं मन्त्रायाम पढ़ना चाहिये बहुत सख्त हुआ ।
 ३। बुद्ध के अन्तर्गत का मन्त्रायाम बना दिया गया, जो इमी का-
 ४ वीं मन्त्रायाम पढ़ना चाहिये । तब महात्मा बुद्ध ने
 अन्तर्गत मन्त्रायाम का मन्त्रायाम पढ़ना चाहिये । तब महात्मा बुद्ध ने
 अन्तर्गत मन्त्रायाम पढ़ना चाहिये । तब महात्मा बुद्ध ने
 अन्तर्गत मन्त्रायाम पढ़ना चाहिये । तब महात्मा बुद्ध ने

“भगवान के प्रवर्जित होनेपर मुझे बहुत दुःख हुआ था, वैसे ही नन्द के प्रवर्जित होने पर भी । राहुल के प्रवर्जित होने पर अत्यधिक । भन्ते ! पुत्रप्रेम मेरी छाल छेद रहा है, छाल छेद कर चमड़े को छेद रहा है, चमड़े को छेदकर मांस को छेद रहा है, मांस को छेदकर नसको छेद रहा है, नसको छेद कर हड्डी को छेद रहा है, हड्डीको छेदकर घायल कर दिया है । अच्छा हो भन्ते ! आर्य ! माता पिता की अनुज्ञा के बिना किसी को प्रवर्जित न करें । ”

इसके बाद महात्मा बुद्ध ने भिक्षुओं को एकत्रित किया और नियम बनाते हुए कहा—

‘ भिक्षुओ ! माता पिता की अनुज्ञा के बिना पुत्र को प्रवर्जित न करना चाहिये; जो करे उसे दुष्कृत का दोष है’ ।

आप देखें कि दीक्षा के मार्ग में यह रुकावट कितनी अच्छी थी ! भगवान् महावीर ने तो यह रुकावट शुरू से ही रफ्त की । इतना ही नहीं, अपने जीवन में ही उनसे इसका पालन किया । माता पिता की अनुज्ञा के बिना वे कई वर्ष रुके रहे । आश्रम व्यवस्था, महात्मा बुद्ध का अपवाद तथा इस विषय में भगवान् महावीर का शारम्भ से और महात्मा बुद्ध का राहुल को दीक्षित करने के बाद का मध्य मार्ग, ये तीनों अपने अपने देश कालके लिये उपयोगी रहे हैं । इसलिये इन तीनों में कुछ विरोध नहीं बढ़ा जा सकता ।

अथ सोढ़ामा विचार द्वैत और अद्वैत पर भी बाँजिये । अद्वैत वादी वेदान्त कहता है कि सब जगत् का मूल तत्त्व एक है, द्वैत भावना बरना संसारका कारण है । इस प्रकारका विचार करनेवाला मनुष्य, यह भोग स्वार्थ, यह दुःख का स्वार्थ, यह विचार ही नहीं लागू करता । यह तो जगत् के द्वैत में अपना द्वैत समझता । जिस

वैयक्तिक स्वार्थ के पीछे लोग नाना पाप करते हैं, यह वैयक्तिक स्वार्थ उनकी दृष्टि में न रहेगा । वह निःपाप बनेगा । द्वैतवादी कहेगा— मूल तत्त्व दो हैं, मैं आत्मा हूँ मेरे साथ लगा रहनेवाला परतत्त्व पुद्गल जुदा है । मैं इस 'पर' के बन्धन में पड़कर परायण है, दुःखी हूँ, मुझे इस बन्धन को तोड़ना चाहिये । यह समझकर वह शरीर की अपेक्षा आत्मा को मुख्यता देता है, शरीर के लिये कोई पाप नहीं करता । इस तरह द्वैत भावना उसे निर्विकार बनाने का प्रेरणाहित करती है ।

इस तरह के धर्मों उदाहरण दिये जा सकते हैं । उस पर मैं हमें मान्य होना कि धर्म को प्राप्त करने के लिये जो सम्प्रदाय बने हैं, वे जब बने थे तब उस दृष्ट्य क्षेत्र बाल भाव के अनुसार दिगी उपयोगी—कल्याणकारी—गन्धको लेकर बने थे । सभी ये गरीबों सहे । इसलिये मैं इस बात का कहने का साहस करता हूँ कि सम्प्रदायों के मौनिक (अमर्षी) लोगों का धर्म के साथ—व्यक्तियों के साथ—कोई विशेष नहीं है ।

हाँ, एक एक सम्प्रदाय के सिद्धांतों का पीछे में दुर्लभयोग होता है । उनका रूप भी विद्वत् होता है । परन्तु हमने इस उन सम्प्रदायों का बुरा नहीं कह सकते । दुर्लभयोग तो अपने ही अपने रूप का होता है । अहिंसा मार्ग से भक्त मार्ग का दुर्लभयोग होकर बचता है वह प्रकाश होता है । ईश्वर के सामने बलिदान करने का बलिदान भी होता है । ईश्वर के सामने बलिदान का ही योग्य हो सकता है, अपने ही अपने रूप में बलिदान में अपने ही भावना रूप का बलिदान का बलिदान हो सकता है । दुर्लभ योग दुर्लभयोग की दृष्टि से हमें इस सब सम्प्रदाय का ही एक ही रूप ही बलिदान बलिदान बलिदान बलिदान ही होना ही बलिदान बलिदान बलिदान बलिदान । सब हमें सब सम्प्रदाय

अपने अपने द्रव्यक्षेत्रकाल भाव के अनुसार अविरुद्ध और
 भिन्न मालूम होंगे, और अपनी योग्यतानुसार हम उन सभी
 में लाभ उठा सकेंगे ।

यहाँ यह प्रश्न किया जा सकता है कि अगर इस प्रकार सब
 धर्मोंको अच्छा साबित करने की कोशिश की जायगी तो अच्छे
 और बुरेका विवेक ही नष्ट हो जायगा, सब लोग वैतयिक मिथ्यादृष्टि
 हो जायेंगे । परन्तु मेरे उपर्युक्त वक्तव्य में इस प्रश्न का उत्तर है ।
 मेरे उपर्युक्त वक्तव्य में सर्वधर्म समभाव का जो विवेचन किया गया
 है उसमें सब धर्मों को सर्व द्रव्य क्षेत्र काल भाव के लिये अच्छा
 नहीं बताया है किन्तु यह कहा गया है कि सब धर्मों का अपने
 अपने द्रव्य क्षेत्र काल भावमें उपयोगी स्थान है । किस द्रव्य क्षेत्र काल
 भाव में किस धर्मका कितना उपयोगी स्थान है इसका निर्णय तो
 विवेक से होता है; जब कि वैतयिक मिथ्यादृष्टिके पास विवेक नाम
 की काँड़ खीज ही नहीं होती ।

यह हो सकता है कि एक धर्म अधिक समय के लिये और
 अधिक प्राणियों के लिये उपयोगी हो और दूसरा कम हो, परन्तु
 इसमें कोई भी निरूपयोगी नहीं कहा जा सकता । मक्का अपना
 अपना स्थान है । सुई की अपेक्षा तलवार की इतना ज्यादा हो
 सकती है परन्तु सुई का काम तलवार नहीं कर सकती; अपने अपने
 स्थानपर दोनों ही ठीक हैं । दोनों को अपने अपने समय पर उपयोगी
 समझना एक बात है और दृष्ट्य में अविवेक रखना दूसरी
 बात है । वैतयिक मिथ्यादृष्टि किसी धर्म को उपयोगिता नहीं
 समझता, वह तो अविवेक से सबको एक समझता है । इसलिये

है सहायक हैं। परन्तु आज तो हर एक विषय धर्म शास्त्र में टूँस दिया गया है इसीलिये जैनज्योतिष, जैनभूगोल, जैनगणित, जैन व्याकरण, आदि शास्त्रों की रचना हुई है। कोई जैनभूगोल का खंडन करके यह अभिमान करे कि मैंने जैनधर्म का खंडन कर दिया तो यह बात ठीक इसी तरह होगी कि कोई मुझे तमाचा मारकर हिक्केकि—मैंने इसके पक्ष का खंडन कर दिया। किसी भी धर्म का खंडन तब कहा जा सकता है जबकि उस धर्म के द्वारा बतलाया हुआ प्राचरणीय मार्ग प्राणिसमाज का दुःखदायक साबित करा दिया। धर्म दर्शन आदि का काम वस्तु के विषय में विचार करना या निर्णय करना है परन्तु धर्मशास्त्र का काम उस निर्णय को सुखोपयोगी ना देना है। धर्म का मुखसे साक्षात् सम्बन्ध है, जबकि दर्शन, ज्योतिष आदि का परम्परा सम्बन्ध है। यही कारण है कि किसी अन्य शास्त्र के प्रवर्तक की अपेक्षा धर्मप्रवर्तक का स्थान ऊँचा है, से लोग तीर्थकर और भगवान तक कहते हैं।

इसलिये दर्शनों में परस्पर विरोध होने से हमें धर्म में विरोध समझना चाहिये।

यहाँ एक तीमरी शंका पैदा होती है कि दर्शन को अगर हम धर्मशास्त्र से जुदा भी कर दें तो भी धर्मों में परस्पर भिन्नता रह जाती और अगर हम उनमें समभाव रखने लगे तो हमारे लिये यह निर्णय करना कठिन हो जायगा कि हम किस धर्म का पालन करें।

इसके उत्तर में मंछेष में मेरा फटना यही है कि आप किसी भी धर्म का पालन करें परन्तु इन दो बातों का खयाल रखें—

प्रथम तो यह कि जब कोई धर्म पैदा होता है या नये रूप में पुनर्जात के सामने आता है तब उसके सामने उस समय की परिस्थिति रहती है इसलिये उसका रूप हम परिस्थिति के अनुकूल

होता है। कालान्तर में वह परिस्थिति बदलसकती है। सम्म
 है आज भी वह परिस्थिति बदली हुई हो। इन्मनिये परि स्थिति
 प्रतिपूना तन्वों को अलग करके और परिस्थिति के अनुकू
 तन्वों क प्रयोग करके हमे अपने धर्मको अर्थात् सम्प्रदाय को मा
 धर्म बना लेना चाहिये।

दूसरी बात यह है कि अपने धर्म का चाहे पुराना रूप हो, या
 नया अर्थात् नुभवा हुआ रूप हो वह प्रमुख परिस्थिति में समु
 श्रेणी के लिये हो है यह बात महा हमे दान में रखना चाहिये
 अपने धर्मको हमे सम्पूर्ण धर्म नहीं परन्तु धर्म की एक अवस्था
 या धर्मका एक अंग बनना चाहिये। तैजसास्त्रों की परिभाषा है
 अगर मैं धर्मको प्रमाण कहूँ तो तुम तुम नामा से प्रचलित धर्म
 को अर्थात् सम्प्रदाय को नय कहेंगा। नय प्रमाण का अंग है
 कि बुरा प्रमाण सम्प्रदाय अंगका अंग है, नरि पूरा धर्म।

हिंसी धर्म को सच्चा कहना या मिथ्याकहना यह हमारे स्वस्व
 का नहीं किन्तु अंगका पर निर्भर है। नय सच्चा नय सभी बत
 ताता है तबकि वह हमारे नयका विरोध नहीं करता। हमारे नयका
 विरोध करने वाला नय मिथ्याकहना या दुर्गम कहना चाहिये। इसी
 लिए आचार्य सम्प्रदाय कहते हैं—“निर्वेण नरा नरा मांसेण
 वान्तेऽप्यहम्”।

हमारे प्रका सम्प्रदाय भी वही धर्म कहा जा सकता है जो
 हमारे सम्प्रदाय का विरोध नहीं करता। अगर कोई सम्प्रदाय
 हमारे सम्प्रदाय का विरोध करता है, हमको स्वीकार नहीं करता। तभी
 कहल किन्तु यह भी कहल है जो वह सम्प्रदाय निर्वेण है, वान्ते है
 वे सब तुम तुम, एक हमारे के रूप, वान्ते सबे हेमो हेमो
 वान्ते हेमो निर्वेण वान्ते हेमो हेमो वान्ते हेमो
 वान्ते हेमो।

आप कहेंगे कि एक जैन पर्वकी व्याख्यानमालामें जैनी होकर के भी तुमने जैनधर्म पर विशेषरूपसे कुछ न कहा ! मैं कहता हूँ कि यही तो जैनधर्म है । एकान्तवादको नष्ट करना या उसे सच्चा एकान्त बनाना ही तो जैनधर्म है । इसीलिये आचार्य सिद्धसेनने जैनधर्मको “मिच्छादंसण समूह मइय” लिखा है । मिथ्यादर्शन कहो, एकान्त कहो, पाखण्ड कहो, एकही बात है । सम्पूर्ण मिथ्या-दर्शनोंका, एकान्तोंका, पाखण्डोंका सम्मिलित रूप ही जैनधर्म है । इसलिये मेरा सारा व्याख्यान जैनधर्मके एक अंशका थोड़ासा परिचय ही है ।

मेरे वक्तव्यका मार यह है कि—

- १—धर्म एक ही है और वह सुखमार्ग है ।
- २—द्रव्यसंग्रह कालभावके अनुसार उसके स्वरूप अनेक हैं ।
- ३—धर्मके अंश होनेमें वे स्वरूप भी धर्म कहलाते हैं ।
- ४—प्रत्येक सम्प्रदाय अगर दूसरे सम्प्रदायको सिर्फ अविवक्षित करता है, उसका विरोध नहीं करता तो वह धर्म है, अन्यथा अधर्म है ।
- ५—दर्शन, इतिहास, भूगोल आदि धर्मशास्त्र नहीं हैं ।
- ६—जैनधर्मका वर्तमान रूप भी प्रमाणके आगे नयकी तरह धर्मका एक अंश है । परन्तु मझे नयकी तरह वह सच्चा अंश है ।
- ७—जिस प्रकार अंशमें अंशोंका ज्ञान किया जाता है, उम्मीद प्रसार हम प्रत्येक सम्प्रदाय रूप अंशमें धर्मरूप अंशोंका ज्ञान कर सकते हैं । शर्त यह है कि उसमें अनेकान्त-व्याप्ताद-अर्थान्त सर्वधर्म समभावका तत्व होना चाहिये ।

इस सप्तपदीमें मेरे वक्तव्यका सार आ जाता है । अथ अन्तमें आपसे कहता हूँ कि आपने आजतक अनेक प्रकारकी जय घोष होगी । परन्तु आज एक नये ढङ्गकी जय बोलिये । मुँहसे भले न बोलें परन्तु मनमें ही बोलिये कि सच पाप्मण्ड्यों के समूहकी जय । इसीमें महाराजकी जय है । इसीमें जैनधर्मकी जय है ।

जैनधर्म पर अन्य धर्मों का प्रभाव ।

संसारमें सैकड़ों धर्म मौजूद हैं, सैकड़ों ही उत्पन्न होकर नष्ट हो गये और सैकड़ों ही आगे उत्पन्न होंगे, फैलेंगे और लुप्त हो जायेंगे । एक धर्म न कभी हुआ, न होगा और न हो सकता है; यद्यपि इसके करने का प्रयत्न अनेक बार किया गया । रुचियों की विभिन्नता के कारण यह धर्मभिन्नता हमेशा रही है और रहेगी । अनेक विद्वानों ने वर्तमान लुप्त और लुप्तप्राय धर्मों का विराल अध्ययन करके “धर्म-विज्ञान” नाम का एक जुदा शाख ही बना डाला है, जिसमें उन सब नियमोंको निश्चित किया है जिसके अनुसार धर्म उत्पन्न होते हैं, विकसित होते हैं, फलते हैं और नष्ट हो जाते हैं । यह जानकर आश्चर्य होता है कि संसार के अन्य सब धर्मों के समान धर्मों का यह उद्गाद और विकास भी कुछ खास नियमोंके अनुसार होता है ।

इस धर्म-विज्ञान या धर्मों के उद्गाद-व्यय-वृद्धत्वको पतला करने वाले शास्त्र में जहाँ यह पतलाया गया है कि कोई नया धर्म किस तरह, किन परिस्थितियों में, किन पूर्ण धर्मों की समान पर स्थित होकर (मौलिक) और स्थित जनम लेकर उत्पन्न होता है, वहाँ पर भी पतलाया गया है कि पहले धर्मों के उत्पन्न होने पर धर्मों

वित्त होते हैं, परन्तु प्रभावित अवश्य होते हैं। संसार में ऐसा भी धर्म नहीं है, जिसका अन्तर्बोध्यस्वरूप ठीक वैसेका वैसा हुआ हो, जैसा कि वह अपने जन्म के समय था; उसमें कोई वर्तन नहीं हुआ हो।

हमारे एक भी ऐसा धर्म नहीं है जिसमें से पन्थ, सम्प्रदाय, गच्छादि शाखा प्रशाखायें न फूटी हों,—जैसे कि धीछों में तयान, महायान, ईसाइयों में रोमन कैथोलिक, प्रोटेस्टेंट, मुसलमानों में शिया, सुन्नी, जैनों में श्वेतान्धर, दिगम्बर, स्यानरुवासी, पनीय आदि। और यह इस बात का पक्का सुबूत है कि प्रत्येक देश पर उसके पड़ोसी धर्मों और दूसरी देशवासी आदि परिस्थितियों का प्रभाव पड़ता है और उन प्रभावों को ग्रहण करने या न करने तथा परिस्थितियों के अनुसार परिवर्तन करने या न करने के विषय मतभेद उत्पन्न हो जाता है, और आगे चलकर वही मतभेद समन्वित (कम्प्रोमाइज) न हो न करने के कारण एक शाखा या पन्थ का स्वधारण कर लेता है। यदि ऐसा न होना, धर्मों में पन्थभेद और सम्प्रदायभेद न होते, तो अवश्य ही कहा जा सकता कि वे धर्म अनेक गूनात्म्यरूप में ज्यों के त्यों बने हुए हैं।

हमारे महाधर्मी जैनग्रन्थ यह बात तो शायद अनेक बार सुन चुके होंगे कि जैनधर्म का प्रभाव वैदिकधर्म पर और दूसरे धर्मों पर बहुत अधिक पड़ा है और इसके सुबूतमें अर्थात् लोकमान्य तिलक के वे वाक्य तो बार बार दुहराये जाते हैं जो उन्होंने गायक श्वेतान्धर जैन बान्धवों से कई दिनों के अधिवेशन पर बड़े धैर्य और जितने हम बात को मुनकरटसे स्पष्टीकार किया था कि जैनधर्मोक्ति आदिमाया वैदिकधर्म पर अमिट मन्त्राव पड़ा है। परन्तु मैं अपने इस ध्यातमान

इ मौजूद है और कहीं कहीं तो वह इतना प्रबल है कि ब्राह्मणों के रजों या चर्चों में कोई शूद्र ईसाई नहीं जासकता है और शूद्रों के चर्चों से ब्राह्मण ईसाई जाने ही क्यों लगे ? इस विरोध के कारण अनेक दरवहाँ मुराहमे शाजी तक हो चुकी है ? अनेक बार सार पीट भी हुई है । तब समय पहले एक मद्रास प्रवासी बंगाली ने लिखा था कि दहाँ ब्राह्मण सारिका ब्राह्मणों के गर्भ से उत्पन्न हुआ पुत्र उसी की शूद्रा स्त्री के गर्भ में उत्पन्न हुये पुत्र या अपने भाई के साथ भोजन-व्यवहार नहीं करता है । यह सच और कुछ नहीं, मद्रास के कट्टर हिन्दू धर्म का सांघातेक प्रभाव है जिसके कारण ईसाइयत भी इतनी संकुचित होगई है । बौद्ध धर्म भी जातिभेद का प्रबल विरोधी है, परन्तु आप नेपाल में जाकर देखें, वहाँ के बौद्धों में हिन्दुओं के ही समान जातिभेद देखा जाता है । सन्त कर्षार जीवनभर जातिभेद और छूतछात के विरुद्ध प्रचार करते रहे और कहते रहे कि—

जात पाँत पूछे नहीं कोई, हरिको भजे सो हरिका होई ।

इसी प्रकार वह भी उपदेश देते रहे कि—

सपै भूमि गोपाल की, यामें अटक कहा ।

जाके मन में अटक है, सोई अटक रहा ॥

ड "जेमरिरी" भाग १ पृष्ठ १-२ में 'प्रजापति' के एक वंश के आधार से वर्गीकृत हुआ था कि लिखवेली (मद्रास) में एक दुकानदार हर बार बतला रहा है कि बर्ब (गिरजा) में बीच जाति के ईसाई नहीं बैठ सकते । काना बर्ब की एक बीच जाति है । इस जाति के ईसाइयों और हर जाति के ईसाइयों के बीच यह दुकानदार था ।

परन्तु आज उन्हीं के अनुयायी कबीरपन्थियोंकी क्या हता है ? अथ वे भी अन्य हिन्दुओं के ही समान जातिभेद, पुण्यमानने हैं और श्रेष्ठ-वैद्यव्यवहारमें एक नहीं हो सकते हैं । ईसाई धर्म, बौद्धधर्म और कबीरपन्थकी मूल प्रकृतिके साथ इस जातिभेद का कोई मेल नहीं है और इसलिये हम बिना किसी सन्देह के कह सकते हैं कि उक्त तीनों सम्प्रदायों पर वर्तमान हिन्दूधर्मका भार पड़ा है । मुमनमानों पर वहीं पड़ी पड़ा है ।

जैनधर्म पर भी अन्य धर्मोंके जैसे अनेक प्रभाव पड़े हुए जा सकते हैं जो जैनधर्मकी प्रकृतिमें निहित हैं—जैसे कि कोई मेल नहीं खाते । परन्तु इसके साथ ही मैं यह स्पष्ट कर देना चाहता हूँ कि ऐसा उद्देश्य इस व्याख्यानमें केवल प्रभाव बनानेका है । ये प्रभाव अच्छे हैं या बुरे, इसमें कोई मतलब नहीं । वे अच्छे भी हो सकते हैं और बुरे भी । किसी अच्छी बातों करने की में मैं ऐसा कुछ नहीं कहना चाहता । परन्तु यह भी बात स्पष्ट कर दिये कि केवल अच्छी बातोंका ही नहीं बुरी बातोंका भी प्रभाव पड़ता है और जल्दा बहुत बुरा भी हो जाता है ।

इस तरह बौद्ध, ईसाई और कबीरपन्थके साथ जैन धर्म का कोई मेल नहीं है, जहाँ स्पष्ट दिखाई देता है । बौद्ध धर्म ईसाई धर्म से अलग है और ईसाई धर्म भी अपने समयका एक विशिष्ट धर्म है । बौद्ध धर्म जैनधर्म से अलग है और ईसाई धर्म भी अपने समयका एक विशिष्ट धर्म है । जैनधर्म भी अपने समयका एक विशिष्ट धर्म है । जैनधर्म का मूल प्रकृति है कि कोई मेल नहीं खाता । परन्तु यह भी बात स्पष्ट कर दिये कि केवल अच्छी बातोंका ही नहीं बुरी बातोंका भी प्रभाव पड़ता है और जल्दा बहुत बुरा भी हो जाता है ।

कम्मणा वम्मणो होई कम्मणा होई खत्तियो ।

वैसो कम्मणा होई सुहो हवइ कम्मणा ॥

परन्तु इस समय जैनधर्मके अनुयायियों की—दिगम्बर, श्वेता-
म्बर, श्यामकयासी—सभी की क्या दशा है ? उन पर ब्राह्मण धर्म
के जातिभेदका, ऊँच नीच मानने का और छुआछूत का भूल घुरे
तरह सवार है । इस विषयमें वे अपने पड़ोसी सनातनी भाइयों से
एक इंच भी पीछे नहीं हैं । भले ही वे संख्यामें दस बारह लाख ही
हों, परन्तु उनमें जातियों की संख्या कम नहीं है । तीनों सम्प्रदाय
के जैनियोंकी जातियाँ एक सौ से भी अधिक हैं और उन जातियों
में कोई कोई तो इतनी अल्पसंख्यक हैं कि घेटीव्यवहार का क्षेत्र
मंजुचित होने के कारण वे यही तेजी से नाश के मुँहमें जा रही हैं,
किर भी धर्म दूबनेके भयसे दूसरी जातियोंसे सम्बन्ध करके अपना
रक्षा नहीं कर सकती हैं ! एक जातिवाला दूसरी जातिवालेके साथ
घेटी-व्यवहार तो क्या करेगा, कहीं कहीं रोटी-व्यवहार भी नहीं
कर सकता है ! यदि कोई परिवार या गोलापूरब, विनैकया या दस्सा
के वहाँ भोजन कर ले, तो उसे जातिव्युत्त होना पड़े । दिगम्बर
सम्प्रदायके तो मुनिराज (?) भी उत्तर भारतके दस्सोंके वहाँ आ-
हार नहीं लेते हैं और आप मुनकर आश्चर्य करेंगे कि दस्सोंके बन-
बाये हुये जैनमन्दिरों में दर्शन करने भी नहीं जाते हैं ! छुआछूत में
धर्म मानने का यह दाव है कि हम समय आचार्य शान्तिमागर के
गंधने अपना मुख्य कार्य ही यह बना रखना है कि जैनोंनाशमें शूद्र
के दापके लिये हुये पानीका त्याग करा देना ! हम बोनवीं मदी में
अनरी टण्डिने हमने अधिक आवरकूब कोई दूसरा कार्य है .

• जहाँ तक मैं जानता हूँ, इस

है, श्वेताम्बर साधु तो अजैनों के यहाँ से भी भिछा ले लेते हैं और अजैन तथा दूत्रों को भी मुनि-दीक्षा दे दी जाती है; इसी तरह बा-बकोंकी भी समान जातियोंमें परस्पर भोजन-व्यवहार हो सघ्ता रे-दस्नों और धीमों में रोटी-व्यवहार वर्जित नहीं है। फिर भी बे-व्यवहार आदि के मामलेमें वे काली कहूर हैं, यन्त्रि इनमें तो जा-तियों में भी उनके अन्तर्भेद 'गोन' बने दृश्य हैं और एक गोन ही कन्या अपनी ही जातिके दूसरे गोनमें नहीं दी जा सकती है !

ऊपर मैंने कहा है जातिभेदके विषयमें दिगम्बर अधिक बुरा है और श्वेताम्बर कुछ उदार। इस विषयताका कारण दूनोंका नि-वासभेद और साहित्य है। एक समय दक्षिणान्त्य प्रदेशोंमें शिखर साम्प्रदायका बहुत अधिक प्रभाव रहा है, उसके प्रायः सभी बड़े बड़े आचार्य और आभयदाता राजा दक्षिणमें ही दृश्य हैं और इसीसे दिगम्बर साहित्यका अधिकांश वहीं निर्मित हुआ है। मेरे अनुमान से इस समय मिश्रता साहित्य प्रचलित है, उगवा तीन पशुधारा से भी अधिक भाग दक्षिणस्थलों ही गिरा। आ हांगा और इसीसे कम पर वहाँ के अधिभाव कटोरा सम्प्रदायका प्रभाव पड़ना सर्वथा सम्भव है। जहाँ इस चीजकी सम्भावनामें भी नीच-ऊँच की भे-दका इसी मंत्र है कि उच्चस्थानों के हिन्दुओं के आगे जनों के प्राणी-र की दृष्टि और कर्मकांड की पक्ष फिर गजने हैं, और जहाँ इसी धर्मका भी आगे की-उपराह उपादे जिसे अतिभेदका सिद्धांत पर मंचा रहा है, वहाँ वही दिगम्बर सम्प्रदाय की पक्ष मंचा के अति-भेद की नीच-ऊँच की सम्भावना प्रचलित सिद्धांत की पक्ष मंचा है।

वास्तव में जो कम पर प्रभाव में है सम्प्रदाय निम्नस्थानों के पक्ष में प्रभाव मंचा सम्भव रहा हुआ है। जहाँ, सम्प्रदाय निम्नस्थानों

हेतु इससे बचा हुआ है और वह श्वेताम्बरसाहित्यके ही समानेति-श्रौत आदिका विरोधी है। निश्चयपूर्वक तो नहीं कहा जा सकता; न्तु ऐसा मालूम होता है कि ब्राह्मणधर्मका यह प्रभाव जैनधर्म सातवीं आठवीं शताब्दिके बाद उस समय पड़ा है, जब जैनधर्म द्रोणवंश हो गया था और उसका प्रतिस्पर्धी शैवसम्प्रदाय जोर बढ़ रहा था।

तार्किकशिरोमणि स्वामी समन्तभद्र तीसरी चौथी शताब्दिके व्यक्तार्थी हैं, उन्होंने अपने रत्नकरण्डकमें कहा है कि—सम्यग्दृष्टि अपने जातिका, अपने कुलका, अपने बलका, रूपका, ज्ञानका, पका, धन दौलतका और प्रतिष्ठाका अभिमान न करना चाहिये।

आ—ज्ञानं पूजां कुलं जातिं बलमृद्धिं तपो वपुः ।

अष्टवाश्रित्य मानित्वं समयमाहुर्गतस्मयाः ॥

इस प्रकार आठ मर्दोंके नाम बतलाकर कहा है—

स्मयेन योऽन्यानत्येति धर्मस्थान् गर्विताग्रयः ।

सोऽत्येति धर्ममात्मीये न धर्मो धार्मिकैर्विना ॥२६॥

अर्थात् जो मनुष्य उक्त जाति कुल आदिके मर्दोंसे गर्वित होकर दूसरे सपर्यायी आद्योंकी अर्थात् अपने ही धर्मका पालन करनेवालों की अपेक्षा करता है, वह माने अपने धर्मकी ही अपेक्षा करता है, क्योंकि धर्मके धारण करनेवालोंके बिना धर्म नहीं रहता।

इसमें बहुत ही स्पष्टतामें व्यक्त किया है कि जो अपने धर्म के पालनेवाले हैं यदि वे निर्धन, निर्धन, अकुलीन, नीच जाति भी हों, तो भी उनसे पूछा मत करो—उन्हे अपना भाई समझो।

यदि पापनिरोधोऽन्यसम्पदा किं प्रयोजनम् ।

अथ पापास्तवोऽस्त्यन्य सम्पदा किं प्रयोजनम् ॥२७॥

अर्थात् यदि पापका आना रुक गया, तो फिर अन्य सम्पदाओं में—उत्तम जाति, कुल आदिसे—क्या प्रयोजन है ? वे न हों तो नहीं, जैनधर्म धारण करके या मम्म्यगृष्टि होकर उन मर्माधिकारों पाप-निरोध करना तो शुरू कर दिया है; और यदि पापोंका आना होता है तो फिर अन्य सम्पदाये किम काम की ? उत्तम जाति कुल आदि सब हैं; परन्तु पापाग्रय रोकनेवाला धर्म (मम्म्यदर्शन) तो नहीं है ।

इसके आगेका श्लोक तो और भी मुने तीर्थमें मोक्षदा-ईश्वर के शिष्ट पालना करता है—

मम्म्यदर्शनं मम्म्यश्रमणि मानददेहनं ।

देवा देव सिद्धमममृतांगान्नामजगम ॥२८॥

अर्थात् जो मम्म्यगृष्टि है वह सर्व मोक्ष प्राप्त करने के लिये नेता हुआ है, यह भी ईश्वर, देवमनुज समस्त हैं । उनके लिये मारुत मम्म्यदर्शनका श्रावण या नष्ट हुआ हुआ है । मारुत स्वयं देव ही हैं ।

इस मारुत का अर्थ मम्म्य-गृष्टि का अर्थ मम्म्यदर्शन का अर्थ है । यह भी ईश्वर, देवमनुज समस्त हैं । उनके लिये मारुत मम्म्यदर्शनका श्रावण या नष्ट हुआ हुआ है । मारुत स्वयं देव ही हैं ।

१. मम्म्यदर्शनं मम्म्यश्रमणि मानददेहनं । देवा देव सिद्धमममृतांगान्नामजगम ॥२८॥

अरण्यमण्युण्डादं भिक्षुं शिञ्जुचमज्जिमकुलेसु ।

वरपंतिहिं हिंसन्ति य मोणेण मुणीं समादिति ॥ ८१३ ॥

कथा—ग्रन्थोंमें अनुलोम और प्रतिलोम दोनों तरहके विवाहोंके सैकड़ों उदाहरण मिलते हैं, जिनसे उच्च जातियोंका नीच जातियों और नीच जातियोंका उच्च जातियोंके साथ घेटी-व्यवहार जारी होना सिद्ध होता है; यहाँ तक कि स्लेच्छ-देशवासियोंकी कन्याओंसे विवाह-सम्बन्ध करना भी निषिद्ध नहीं है और स्लेच्छदेशज लोग मुनि-दीक्षा तक ले सकते हैं। बड़े बड़े व्यभिचारियों और उनका औलादको किसी भी धर्मकार्यसे वञ्चित नहीं किया गया है। उन्हें मुनिदीक्षा तक लेनेका अधिकार था। समयकी कमीके कारण यहाँ मैं उन सब कथाओंका हवाला नहीं दे सकता हूँ। मैंने अपने “वर्ण और जाति-भेद” नामक अप्रकाशित ग्रन्थमें इस विषयकी खूब विस्तार से चर्चा की है।

श्वेताम्बरोके कुछ उदार होनेका कारण उनका साहित्य और उनकी अग्रगण्य साधु-परम्परा है। कच्छ, काठियावाड़, गुजरात और राजपूतानेमें ही इस सम्प्रदायका विरोध प्रसार रहा है और इन प्रदेशों में मुसलमानोंके आनेसे पहले प्रायः उनकी शक्त, सत्प्रभु आदि राजाओंके राज्य रहे हैं, जो स्वयं बौद्ध या बौद्धधर्मके प्रति महानुभूति रखनेवाले थे और इस कारण वहाँ ब्राह्मणधर्म कभी इतना प्रभावशाली नहीं हुआ कि जैनोंसे मजबूर होकर अपने साहित्यमें उनकी मजबूत बरनी पड़नी। उनका साहित्य-विरोधकरके मूढ़-साहित्य, इस विषयमें खूब उदार है और महावीर भगवान्‌के ‘ममता मय्यभूतेषु’ सिद्धान्तकी बहुत कुछ रक्षा कर रहा है। कुछ उदाहरणोंसे यह बात स्पष्ट हो जायगी।

मय कुट्ट है । कहीं कहीं तो यह परिवर्तन स्वयं जिनमेनापारमो हो
 मट्टा है और उन्हे कैलियत देनके लिये भजवूर होना पड़ा है ।
 उन्हेरुके लिये अमिपुत्रा को ले लोचिये । वैदिक क्रियागुरु मे
 गार्ग्य, आहवनीय और दक्षिणाग्र इन तीन अमियोंकी पूजा
 विधि है । आग्निपुराणकारने अमियों के ये नाम भी द्योके लोते
 किये हैं और इनकी जेनबमके अनुकूल आख्या भी की है । वे
 कहते हैं—

न म्यतोऽतोः पवित्रस्य देवताभयमेव वा ।

किन्त्यहोदित्यनुताज्यामभ्यन्तात्पानोऽनन । ॥ ६६ ॥

ननः पूजात्तामस्य मस्याऽर्चान्नि द्विचिन्म ।

निरागद्वेषात्तामस्य नपूजा वा न ॥ ६७ ॥

एवतामनशांदा मपेष्टा पच्य ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥

पहले भागमें वह साहित्य है जिसमें जैनधर्मको बाहरसे ब्राह्मण धर्म का जामा पहिनाया गया है, परन्तु यथासाध्य उसके अंतरंगकी रक्षा की गई है और दूसरे भागमें वह साहित्य है जिसमें अंतरंग पर भी घोट पहुँची है और उसने एक 'किंभूत किमाकार' रूप धारण कर लिया है।

पहले प्रकार का साहित्य विक्रम की आठवीं नौवीं शताब्दि के लगभग और दूसरे प्रकारका साहित्य उसके कई सौ वर्ष बादसे बनना शुरू हुआ जान पड़ता है। भगवजिनसेनके आदिपुराणको हम पहले प्रकारके साहित्यका प्रमुख ग्रन्थ मानते हैं और इसे उन लोगों से पढ़नेकी खासतौरसे सिका रिश करते हैं, जो तुलनात्मक पद्धतिसे धर्मोंके परिवर्तनका या रूपान्तरका इतिहास पढ़ना चाहते हैं। ऐसा जान पड़ता है कि इस साहित्य के निर्माणकारों का प्रमुख सूत्र यह रहा है—

यत्र सम्यक्त्वं हानिर्न यत्र न व्रतदूषणं ।

सर्वमेवहि जैनानां प्रमाणं लौकिको विधिः ॥

अर्थात् वे सत्र लौकिक विधियाँ जैनोके लिए प्रमाण हैं—माननीय हैं, जिनसे सम्यक्त्वमें और द्रुतमें किसी प्रकारका दूषण नहीं आता है। इस सूत्रको ध्यानमें रखते हुए ब्राह्मण धर्मकी वर्णाश्रम-व्यवस्था और उनका तमाम क्रियाकण्ड—षोडशमंस्कार आदि—कोड़ेसे परिगर्तनके साथ अपना दना लिया गया है। आदिपुराणकारने जैन ब्राह्मणोंकी एक विरपुत्र ही नहीं सृष्टि की है जिनके अश्व-रोष दक्षिण और कर्नाटकके उपाध्याय इस समय भी मौजूद हैं। इस ग्रन्थके अनुसार जैनधर्ममें चार वेद हैं चार आग्रह हैं, ऋषि (स्वभदेव) हैं, वर्ण हैं; यज्ञ है, यज्ञोपवीत है, अग्निहोत्र है और

उनकी रचनामें सर्वत्र यही भावना काम करती हुई दिखलाई देती है कि ब्राह्मण जिस क्रियाकाण्डके कारण लोगोंमें श्रेष्ठ गिने जाते हैं, वही श्रेष्ठता जैनों को प्राप्त हो जाय, ब्राह्मण जैनधर्म धारण करने में किसी कठिनाईका अनुभव न करें, साथ ही जैनत्वकी भी रक्षा होती रहे । इसके लिये जिस तरह ब्राह्मण-स्मृतिकारों ने ब्राह्मणोंको अवश्य पतलाया है, उसी तरह आदिपुराणकारने जैन ब्राह्मणोंको अदंड्य तक कह दिया है ।

अब दूसरे प्रकारके साहित्यको लीजिये । इसकी नींव उस समय पड़ी मान्दम होती है, जब दक्षिणापथमें जैनधर्म बहुत ही हीन-धीर्य हो गया था, और दिगम्बर मुनियोंका स्थान वग्गधारी महन्तों या भट्टारकोंने ले लिया था । शङ्कराचार्य, रामानुज, निम्बार्क आदिके मठ स्थापित हो चुके थे, और उनके प्रभावमें प्रभावान्वित होकर उन्हीं के अनुकरण पर दिगम्बर सम्प्रदायके मुनिनामधारियोंने भी अपने मठ (गहिर्यो) स्थापित कर लिये थे और वे उन्हींके ममान शाही टाटपाटके साथ रहने लगे थे । जो दिगम्बर सम्प्रदाय जैनमुनिके लिये तिलतुपमात्र परिग्रह भी अप्राप्त बतलाना था और जिस अपरिम-हत्वके अत्यन्त आग्रहके कारण वह अपने में थोड़ासा भिन्न दृष्टि-कोण रखनेवाले—जीर्णवस्त्र रखनेकी छुट्टी चाहनेवाले—अपने ही भाइयोंमें अर्थात् श्वेताम्बरोंसे भ्रममौला न कर सका था । वही इस समय इतना पतित हुआ कि उसके गुरु राजाओं जैसे टाटपाट रखनेवाले महन्त बन गये और मजा यह कि अपनेघो बुन्दबुन्दकी न-न्तान प्रकट करते रहे । किमाधर्ममतः परम ? इसमें बदपर आश्रय और क्या हो सकता है ?

पूर्वोक्त दूसरे प्रकार का साहित्य उन्हीं मठपाठो महन्तों का बनाया हुआ है और इस कारण उन्हीं के समान

उनकी रचनामें सर्वत्र यही भावना काम करती हुई दिखलाई देती है कि ब्राह्मण जिस क्रियाकाण्डके कारण लोगोंमें श्रेष्ठ गिने जाते हैं, वही श्रेष्ठता जैनों को प्राप्त हो जाय, ब्राह्मण जैनधर्म धारण करने में किसी कठिनाईका अनुभव न करें, साथ ही जैनत्वकी भी रक्षा होती रहे । इसके लिये जिस तरह ब्राह्मण-स्मृतिकारों ने ब्राह्मणोंको अवध्य बतलाया है, उसी तरह आदिपुराणकारने जैन ब्राह्मणोंको अद्वंद्व तक कह दिया है ।

अब दूसरे प्रकारके साहित्यको लीजिये । इसकी नीध उस समय पड़ी मान्दूम होती है, जब दक्षिणापथमें जैनधर्म बहुत ही हीन-वीर्य हो गया था, और दिगम्बर मुनियोंका स्थान वग्नधारी महन्तों या भट्टारकोंने ले लिया था । शङ्कराचार्य, रामानुज, निम्बार्क आदिके मठ स्थापित हो चुके थे, और उनके प्रभावसे प्रभावान्वित होकर उन्हीं के अनुकरण पर दिगम्बर सम्प्रदायके मुनिनामधारियोंने भी अपने मठ (गहियों) स्थापित कर लिये थे और वे उन्हींके समान शार्ङ्ग ठाठपाटके साथ रहने लगे थे । जो दिगम्बर सम्प्रदाय जैनमुनिके लिये तिलतुपमात्र परिग्रह भी अप्राप्त बतलाता था और जिस अपरिमित्यके अत्यन्त आपाहके कारण वह अपने में थोड़ासा भिन्न दृष्टि-कोण रखनेवाले—जीर्णयन्त्र रखनेकी छुट्टी चाहनेवाले—अपने ही भाइयोंसे अर्थात् श्रेताम्बरोंसे नममौता न कर सका था, वही इस समय इतना पतित हुआ कि उसके गुरु राजाओं जैसे ठाठपाट रखने-वाले महन्त बन गये और मजा यह कि अपनेही शुद्धशुद्धकी न-मान प्रकट करते रहे ! किमाश्रयन्तः परम् ? इसमें बढ़कर आश्रय और क्या हो सकता है ?

पूछेंगे दूसरे प्रकार का साहित्य इन्हीं मठधारों महन्तों का, बनाया हुआ है और इस कारण उन्हीं के समान

श्रुतुस्त्राता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति ।

सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥

अर्थान् यदि कोई श्रुतुस्त्राता स्त्री चौथे दिन अपने पतिके पास नहीं जाती है—संभोग नहीं करती है, तो वह कुत्ती, धृकी, मिया-रिनी, शूकरी और गधीका जन्म पाती है। यह जिनसेन भट्टारकका मत है और दूसरे भट्टारकका यह मत है कि वह मरकर नरकमें जाती है और धार धार विधवा होती है।

विद्वान् ओताओंको यह समझानेकी जरूरत नहीं है कि इस तरहके विधान जैनधर्मसे कितने विपरीत हैं। इन ग्रंथोंमें आचमन, सर्पण, श्राद्ध, नदी-पूजन, पीपल-पूजन और यहाँ तक कि योनिस्थ-देवता-पूजन तक है। इतना समय नहीं है कि आपको इन ग्रंथों का अधिक परिचय कराया जा सके। जिन भाइयोंको जिज्ञासा हो, उन्हें मेरे मित्र पं० जुगलकिशोरजी मुख्तारकी 'ग्रंथ-परीक्षा' लेखमाला को पढ़ लेना चाहिये। इससे उन्हें बहुत ही स्पष्टताके साथ समझमें आ जायगा कि जैनधर्म पर पिछले समयके ब्राह्मण धर्मका-पिछला हमलिये कि पहले वह भी बहुत उदार था—कितना अधिक प्रभाव पड़ा है।

श्वेताम्बर सम्प्रदायमें भी 'आचार-दिनकर' नामका एक ग्रंथ शिवरूपारों के दण्ड पर और शायद उन्हीं की देखादेखी निर्माणा हुआ है; परन्तु मायूम नहीं कि श्वेताम्बर-समाजके आचार पर कमका कुछ प्रभाव पड़ा है या नहीं।

श्वेताम्बर सम्प्रदायकी मूर्तिपूजा पर वैष्णवोंकी पूजा-पद्धतिका बहुत अधिक प्रभाव जान पड़ता है; क्योंकि वैष्णव सम्प्रदाय हमका अत्यन्त निष्ठुरका पक्षीमें है। बीतराज भगवानकी मूर्ति पर लाखों

‘कलाविहीन जीवन’ नामकी एक लेखमाला प्रकाशित की थी, जिसमें इस बात पर बहुत अच्छा प्रकाश डाला था। कोई भी बुद्धिमान कलाभिक्त इस बातको अस्वीकार नहीं कर सकता कि शृंगार योग्य-स्थानमें ही शोभा पाता है, अयोग्यमें नहीं। भला सुन्दरसे सुन्दर यनी हुई मूर्ति पर—जिसमें ध्यानस्तिमित नेत्र पहिलेसे बने हुए हैं, पीछेसे हीरे या काँचके नेत्र जड़ देना कौनसी कलाप्रियता है?

आप लोग यह सुनकर आश्चर्य करेंगे कि मूर्तियोंको सजावट के साथ पूजनेकी यह प्रथा बहुत पुरानी नहीं है और इसके अनेक प्रमाण श्वेताम्बर ग्रंथोंमें ही मिलते हैं। १७वीं शताब्दीके पं० धर्मसागर उपाध्यायने अपने ‘प्रवचन-परीक्षा’ नामक ग्रंथमें लिखा है कि—
 “एक समय गिरिनार और शत्रुञ्जय पर दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनों सम्प्रदायोंके बीच मगड़ा हुआ और उसमें दिगम्बरोंका पराजय होजाने पर श्वेताम्बर संघने यह निश्चय किया कि आगे किसी प्रकारका मगड़ा न होने पावे, इसलिये अब जो नई प्रतिमायें बनवाई जायें, उनके पादमूलमें बमरका चिन्ह बना दिया जाय।” इसका अर्थ यह हुआ कि इसके पहले जिन मूर्तियोंको दिगम्बर पूजते थे उन्हें ही श्वेताम्बर पूजते थे। दोनोंमें कोई भेद नहीं था।

भी रत्नमण्डनगणिके ‘मुद्रतसागर’ ग्रंथके पृथङ्-प्रबन्धमें लिखा है कि गिरिनारमें दिगम्बरसंघके मुखिया पूर्णचन्द्र अम्बवा (शिर्षी बाजे) और श्वेताम्बर संघके अग्रणी पृथङ् शाहने इस बातपर विवाद हो गया कि पर्वत पर पहले कौन बदे। पूर्णचन्द्रने कहा कि यदि तीर्थ मुन्दारा है, तो मुदून देग बजो। यदि भगवान् जेनिनाथ की प्रतिमा पर अंबलिबा और बटिमूय प्रवट हो जायें, तो हम इसे मुन्दारा तीर्थ मान लेंगे और पीछे बढेंगे। इसके सिवाय यह मूर्ति

इन सब बातोंको देखते हुए यदि मैं कहूँ कि यह प्रतिमा-शृंगार वैष्णवोंका प्रभाव या अनुकरण है, तो कुछ अनुचित न होगा ।

श्वेताम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिसे तो मैं अधिक परिचित नहीं हूँ, परन्तु दिगम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिके विषयमें मैं निश्चयपूर्वक कह सकता हूँ कि उस पर सृष्टिकर्तृत्ववादी धर्मोंका अत्यन्त अधिक प्रभाव पड़ा हुआ है । मूर्तिपूजा किस समय प्रारम्भ हुई, यह विषय विवादमस्त है; परन्तु यह निश्चय है कि वह महापुरुषोंके प्रति मनुष्यों की जो श्रद्धा और भक्ति है, उसको अभिव्यक्त करने के साधन के रूपमें प्रतिष्ठित हुई थी । पहिंडत बेचरदासजीके कथनानुसार^३ संभवतः चैत्य शब्द चितासे ही उत्पन्न हुआ है । महापुरुषोंकी चिताओं पर उनकी यादगार में जो घृत्त लगाये जाते थे, जो पापाण-खण्ड रखे जाते थे, मृतराशिरके आवरोप रखकर उन पर जो चयूतरे बनाये जाते थे, मढ़ियों बनाई जाती थीं, उन सबको चैत्य कहते थे । धीरे धीरे मृत महापुरुषोंकी मूर्तियाँ बनाई जाने लगीं और वे भी चैत्य कहलाई और फिर उनकी रक्षाके लिये मन्दिर बनाये गये, जो चैत्यालय कहलाने लगे । शुरू शुरूमें इन मूर्तियोंका आदर-सत्कार हाथ जोड़कर नमस्कार करके किया जाता था और यही उनकी पूजा थी । पीछे उसमें और और क्रियाये शामिल होने लगीं । ग्यारहवीं सदीके आचार्य अभिनवगुप्तने अपने भाववाच्यारमें एक जगह लिखा है कि—

वचो-विग्रह-भंकेचो द्रव्यपूजा निगद्यते ।

तत्र मानममंशुद्धिर्भावपूजा पुनर्जनः ॥

अर्थात् प्राचीन आचार्योंके मतसे शरीर और वचनका महोप-
नमस्कार श्रुति आदि करना, द्रव्यपूजा और मनकी मंशुद्धि अर्थात्

इन सब बातोंको देखते हुए यदि मैं कहूँ कि यह प्रतिमा-शृंगार वैष्णवोंका प्रभाव या अनुकरण है, तो कुछ अनुचित न होगा ।

श्वेताम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिसे तो मैं अधिक परिचित नहीं हूँ, परन्तु दिगम्बर सम्प्रदायकी पूजापद्धतिके विषयमें मैं निश्चयपूर्वक कह सकता हूँ कि उस पर सृष्टिकर्तृत्ववादो धर्मोंका अत्यन्त अधिक प्रभाव पड़ा हुआ है । मूर्तिपूजा किस समय प्रारम्भ हुई, यह विषय विवादप्रस्त है; परन्तु यह निश्चय है कि वह महापुरुषोंके प्रति मनुष्यों की जो भक्ता और भक्ति है, उसको अभिव्यक्त करने के साधन के रूपमें प्रतिष्ठित हुई थी । पण्डित बेचरदासजीके कथनानुसार संभवतः चैत्य शब्द चितासे ही उत्पन्न हुआ है । महापुरुषोंकी चिताओं पर उनकी यादगार में जो पृष्ठ लगाये जाते थे, जो पापाण-खण्ड रहते जाते थे, मृतशरीरके अवशेष रसकर उन पर जो बंधूतरे बनाये जाते थे, मर्दियों बनाई जाती थीं, उन मयको चैत्य कहते थे । धीरे धीरे मृत महापुरुषोंकी मूर्तियाँ बनाई जाने लगीं और वे भी चैत्य कहलाई और फिर उनकी रक्षाके लिये मन्दिर बनाये गये, जो चैत्यालय कहलाने लगे । शुरू शुरूमें इन मूर्तियोंका आदर-सत्कार हाथ जोड़कर नमस्कार करके किया जाता था और यही उनकी पूजा थी । पीछे, उसमें और और क्रियायें शामिल होने लगीं । ग्यारहवीं सदीके आचार्य अभिनवगुप्तने अपने भावकाचारमें एक जगह लिखा है कि—

यथा-विग्रह-मंकेचो द्रव्यपूजा निगद्यते ।

तत्र मानममंशुदिर्भावपूजा पुगर्तनः ॥

अर्थात् प्राचीन आचार्योंके मतमें शरीर और वचनका महोप-
ममाकार श्रुति आदि करजा, द्रव्यपूजा और मनकी मंशुदि अर्थात्

● 'द्रव्यपूजा' कहते हैं कि 'द्रव्य' का अर्थ है 'वस्तु' और 'पूजा' का अर्थ है 'आराधना' ।

खास खास मौकों पर बलि प्रदान किया जाता है । जैनप्रतिष्ठापाठ तो उनसे भरे हुये हैं । उनमें ऐसी ऐसी विधियाँ की जाती हैं, जिनका जैनधर्मके साथ कोई मेल नहीं खाता है । मन्त्रों और तन्त्रोंकी भी कमी नहीं है । ऋषिमण्डलकल्प, पद्मावतीकल्प, ज्वालामालिनीकल्प आदि बीसों तन्त्र-ग्रंथ हमारे यहाँ बन गये हैं और उन पर बौद्ध, शैव आदि तांत्रिकोंका प्रभाव स्पष्टरूपसे दिखलाई देता है । पिछले समयमें इन मन्त्र-जन्त्रोंका प्रभाव जैनसमाज पर इतना अधिक था कि भट्टारकों चतियों और श्रीपूज्योंका मुख्य धंधा ही यह मंत्र-जंत्र हो गया था और उनके विषयमें ऐसी ऐसी किंवदन्तियाँ फैल गई थीं कि किसीकी पालकी आकाशमें अधर चलती थी, किसीने मंत्रों के प्रभावसे अपनी घेड़ियाँ तड़ातड़ तोड़ डालीं, किसीने अपना मिरकाट डाला और वह फिर जुड़ गया, आदि । इन सब जंजालोंके भीतर मूल जैनधर्मका धर्ती पता भी नहीं रह गया था । इस प्रकार की किंवदन्तियोंने साहित्यमें भी स्थान पाया है और दिगम्बर श्वेताम्बर दोनोंही सम्प्रदायोंमें 'भक्तामर-कथा' जैसे विचित्र ग्रंथ बन गये हैं, जिसमें हम भक्तिपूर्ण काव्यके एक एक श्लोक पर एक एक मंत्र और उसकी मिट्टिकी एक एक बधा गढ़ ली गई है ।

इतना समय नहीं है कि हम व्यापक विषय पर विस्तारपूर्वक कहा जा सके । हमलिये अब मैं मुख्य मुख्य बातोंको संक्षेपमें ही कह कर इसे समाप्त कर देना चाहता हूँ । यदि कभी मौका मिले, तो विस्तारमें भी इसकी चर्चा करनेकी इच्छा है ।

बधा आदने कभी इन बात पर विचार किया है कि जैन सम्प्रदायने हजारों परम्पराओंमें प्रचलित मूर्ति-पूजाका विरोध करके म्यत्नर-बर्मा सम्प्रदायकी स्थान्ता बर्जनेशने की लोकाग्रह पर हिम धर्म

संकेता है; अतएव परिचित पुरुषोंको इन पर श्रद्धा नहीं हो सकती।
मंतलाव यह कि ऐसी कोई रामायण पहले थी और उसीको सौंप-
स्तिक और प्रत्ययगुणयुक्त करके जैनरामायण तैयार की गई है।

यह जानकर आपको आश्चर्य होगा कि बौद्धोंने भी रामचन्द्र-
और सीताको धपनाया है और बौद्धधर्मानुयायी बना लिया है।
'दशरथ-जातक' पढ़नेसे आपको इस बातका विश्वास हो जायगा।
उस समय राम और कृष्णके चरित्रोंका लोकमें इतना प्रभाव था
कि उन्हें अपना महापुरुष बनाये बिना किसी धर्मका नाम नहीं
चल सकता था।

ब्राह्मण धर्मके षट्ठी, केदार, प्रभास आदि माहात्म्यग्रन्थोंके
अनुकरण पर उन्हींके प्रभावसे प्रभावान्वित होकर हमारे यहाँ भी
शशुञ्जयमाहात्म्य आदि ग्रन्थ बने हैं। धनेश्वरसूरिके शशुञ्जय-
माहात्म्यमें लिखा है—

एकैकास्मिन् पदे दत्ते पुण्डरीकगिरिं प्रति ।

भवकोटिकृतेभ्योऽपि पातकेभ्यः स मुच्यते ॥

तावद्भजन्ति हत्वादिपातघ्नीह सर्वतः ।

यावत् शशुञ्जयेत्यास्या श्रूयते न गुणेर्मखात् ।

यह सब कारण-कार्य-विधानको ठाढ़में रखकर लिखा गया है
और इसलिये इस पर अजैन प्रभाव बहुत ही स्पष्ट है। सिगम्बर
सम्प्रदायमें भी सम्मोदसिगम्बरमाहात्म्य आदि कुछ ग्रन्थ हैं; और
उन पर भी उक्त प्रभाव है, परन्तु इतना अधिक नहीं।

बौद्धोंके और ब्राह्मणोंके न्याय-माहिन्यवा जैन न्याय-माहिन्य
पर बहुत प्रभाव है, यहाँ तक कि बौद्ध ब्राह्मण ग्रन्थोंके नामों पर

का प्रभाव पड़ा था ? मेरा खयाल है कि यह इस्लाम या मुसलमान धर्मका प्रभाव था । दिगम्बर सम्प्रदायका तारन-पंथ भी शायद इसी प्रभावका फल है ।

जैनसाहित्य पर बौद्ध और ब्राह्मण साहित्यका काफी प्रभाव पड़ा है। बौद्धोंके तंत्रसाहित्यके अनुकरण पर ही जैनियोंका तंत्रसाहित्य बना है जिसका कि अभी तक बहुत ही कम अध्ययन हुआ है। भगवत्कुन्दकुन्दके समयसार, प्रवचनसार, पंचास्तिकाय ग्रंथों पर उपनिषदोंके वेदान्तका प्रभाव दिखलाई देता है। हमारे कथा-साहित्य पर तो ब्राह्मण-पुराणग्रंथोंका प्रभाव किसी तरहसे छुपाया ही नहीं जा सकता है। यदि ब्राह्मणोंके हरिवंशपुराण, पद्मपुराण, रामायण नामके ग्रंथ हैं, तो हमारे यहाँ भी इनकी कमी नहीं है। महाभारत की जगह पाण्डवपुराण आदि हैं। पद्मचरित (प्राकृत) में—जो संस्कृत पद्मपुराणका मूल है और विक्रमश्री पद्मली दूसरी शताब्दीका ग्रंथ है—बुद्ध यानें ऐसी हैं जिनमें मातृ मातृम होता है कि उनके मामने बार्न्मीकि रामायण थी और उसकी संशोधित करके पद्म जैन रामायण बनाई गई है। इसको लक्ष्य करके ही पद्मचरितके कथा ३ लिखा है—

अनिय नि मन्त्रमेयं उवयानिश्चिद् पण्यगुणेदि ।

नय मरदति पुमिमा हसति ने प्रदिया लोण ॥ २-२१७

कमलपत्र व मय (बालगों, बालगों आदिही) बाले बालिक या
मय ने बाल व बालगों के हैं, इन पर विभाग मंत्री किया जा

१५. 'वचन' शब्दको अर्थ के अन्तर्गत निम्नलिखित दो वाक्यों में से एक वाक्य चुनिए और उसे समझाएँ।

जैनधर्मकी कुञ्जी किसके हाथमें है ?

भाइयो और बहनो,

श्रीमान् पं० सुखलालजीका मैं अत्यंत आभारी हूँ कि उन्होंने मुझको भी इस महतीसभामें कुछ बोलनेकी इजाजत दी। सच तो यह है कि पंडितजीने जो यह व्याख्यानमाला स्थापित की है और लोगोंको अपने अपने स्वतन्त्र विचार प्रकट करनेकी व्यवस्था की है उसके लिये सब ही को उनका आभारी होना चाहिये। स्वतन्त्र विचारोंके प्रकट हुए बिना मनुष्यकी उन्नति नहीं हो सकती है। कोई कैसा ही अच्छा धर्म और कोई कैसा ही अच्छा पंथ क्यों न हो, समयका हेरफेर उसको ऐसा विरुद्ध कर देता है कि कालान्तरमें उन्नतिके स्थानमें वही पंथ लोगोंकी अधोगतिकारण बन जाता है।

जो जीव मात्रका कल्याण करने वाला, नीचमें ऊँच बननेका रास्ता बतानेवाला और आत्मासे परमात्मा होनेका पाठ पढ़ानेवाला है, वही धर्म सबके प्रदण करने योग्य, सच्चा धर्म हो सकता है और ये सब बातें जैनधर्ममें ही पाई जाती हैं। इसपान्ते जैनधर्मको ही यह गौरव प्राप्त है कि वह जीव मात्रका सच्चा धर्म कहला सके। संसारके जीव अनादिकालसे संसार धमण करने हुए नानाप्रकारके दुःख उठा रहे हैं, यहाँ तक कि अनादिब्रह्ममें निर्गोद जैसी महान् नीच अवस्थामें पड़े रहकर अनन्तकाल व्यतीत कर रहे हैं और बरते रहे हैं। इस महानीच अवस्थामें उद्धान करके यह जीव परमात्मा पद प्राप्त कर सकता है और करता रहा है। यही जैनधर्मका

का अनुकरण मिलता है । बौद्धोंकी अष्टशती और अष्टसहस्री टीकायें हैं, तो भट्टकलङ्कदेवकी अष्टशती और विद्यानन्दकी अष्टसहस्री भी है । कुमारिलका श्लोकवार्तिक है, तो विद्यानन्दका भी श्लोकवार्तिक है ।

उत्तराध्ययन सूत्रके १३ वें अध्ययनमें जो चित्त-संभूतिकी कथा है, वह लगभग ज्यों की त्यों एक बौद्ध-ज्ञानकर्म भी मिलती है और निश्चय ही उसे एकने दूसरेसे लिया है ।

जैन काव्य तो अजैन काव्योंके अनुकरण पर ही बने हैं और इनपर दूसरोंका इतना प्रभाव है कि मूल कथानरुको छोड़कर और कुछ भी उनका प्रयत्न नहीं है । उनमें तीर्थङ्करों और दूसरे मोक्ष-प्राप्ति महापुरुषोंके परिश्रवर्णन करते हुए रात्रिक्रीड़ा, दूती-श्रेष्ठ, पानगोष्ठी, नायिका-प्रमाथन वर्णन—जैसी अत्यन्त विलासपूर्ण बातोंका भी बताना वर्णन करना पड़ा है ।

साहित्यके समान जैनमताजके रीति-रिवाजों और तिथि त्यौहारों पर भी उसके पद्यगणोंका प्रभाव है और उनका धोंदमें विश्चरण ही दृष्टव्य किया जा सकता है ।

जैनधर्मकी कुञ्जी किसके हाथमें है ?

भाइयो और बहनो,

श्रीमान् पं० मुखलालजीका मैं अत्यंत आभारी हूँ कि उन्होंने मुझको भी इस महतीसभामें कुछ बोलनेकी इजाजत दी। सच तो यह है कि पंडितजीने जो यह व्याख्यानमाला स्थापित की है और लोगोंको अपने अपने स्वतन्त्र विचार प्रकट करनेकी व्यवस्था की है उसके लिये सब ही को उनका आभारी होना चाहिये। स्वतन्त्र विचारोंके प्रकट हुए बिना मनुष्यकी उन्नति नहीं हो सकती है। कोई कैसा ही अच्छा धर्म और कोई कैसा ही अच्छा पंथ क्यों न हो, समयका हेरफेर उसको ऐसा विरूप कर देता है कि कालान्तरमें उन्नतिके स्थानमें वही पंथ लोगोंकी अधोगतिकारण बन जाता है।

जो जीव मात्रका कल्याण करने वाला, नीचसे ऊँच बननेका रास्ता बनानेवाला और आत्मासे परमात्मा होनेका पाठ पढ़ानेवाला है, वही धर्म सबके ग्रहण करने योग्य, महा धर्म हो सकता है और ये सब बातें जैनधर्ममें ही पाई जाती हैं। इसबान्ने जैनधर्मको ही वह गौरव प्राप्त है कि वह जीव मात्रका महा धर्म कहला सके। संसारके जीव अनादिब्रह्ममें संसार भ्रमण करते हुए नानाप्रकारके दुःख उठा रहे हैं, यहाँ तक कि अनादिब्रह्ममें निर्गोद जैमी महान् नीच अवस्थामें पड़े रहकर अनन्तकाल व्यतीत कर रहे हैं और करते रहे हैं। इस महानोच अवस्थामें उद्यान करके वह जीव परमात्मा पर प्रत्यक्ष सकता है और करता रहा है। यहाँ जैनधर्मका

का अनुकरण मिलता है । बौद्धोंकी अष्टशती और अष्टसहस्री टीकायें हैं, तो भट्टकलङ्कदेवकी अष्टशती और विद्यानन्दकी अष्टसहस्री भी है । कुमारिलका श्लोकवार्तिक है, तो विद्यानन्दका भी श्लोकवार्तिक है ।

उत्तराध्ययन सूत्रके १३ वें अध्ययनमें जो चित्त-संभूतिकी कथा है, वह लगभग ज्यो की त्यों एक बौद्ध-जातकमें भी मिलती है और निश्चय ही उसे एकने दूसरेसे लिया है ।

जैन काव्य तो अजैन काव्योंके अनुकरण पर ही बने हैं और उनपर दूसरोंका इतना प्रभाव है कि मूल कथानकको छोड़कर और कुछ भी उनका अपना नहीं है । उनमें तीर्थङ्करों और दूसरे गोत्र-गामी महापुरुषोंके चरित्रवर्णन करते हुए रात्रिक्रीड़ा, दृष्टी-प्रेषण, पानगोष्ठी, नायिका-प्रमाथन वर्णन—जैसी अत्यन्त विलासपूर्ण बातोंका भी वर्णन करना पड़ा है ।

शास्त्रिके समान जैनसमाजके रीति-रिवाजों और निमित्तों-कारणों पर भी उनके पद्योंकी प्रभाव है और उनका धाड़ेंगे विश्वास ही दृष्टव्य किया जा सकता है ।

जैनधर्मकी कुञ्जी किसके हाथमें है ?

भाइयो और बहनो,

श्रीमान् पं० सुखलालजीका मैं अत्यंत आभारी हूँ कि उन्होंने मुझको भी इस महतीसभामें कुछ बोलनेकी इजाजत दी। सच तो यह है कि पंडितजीने जो यह व्याख्यानमाला स्थापित की है और लोगोंको अपने अपने स्वतन्त्र विचार प्रकट करनेकी व्यवस्था की है उसके लिये सब ही को उनका आभारी होना चाहिये। स्वतन्त्र विचारोंके प्रकट हुए बिना मनुष्यकी उन्नति नहीं हो सकती है। कोई कैसा ही अच्छा धर्म और कोई कैसा ही अच्छा पंथ क्यों न हो, समयका हेरफेर उसको ऐसा विरुद्ध कर देता है कि कालान्तरमें उन्नतिके स्थानमें वही पंथ लोगोंकी अधोगतिकारण बन जाता है।

जो जीव मात्रका कल्याण करने वाला, नीचसे ऊँच बननेका रास्ता बतानेवाला और आत्मासे परमात्मा होनेका पाठ पढ़ानेवाला है, वही धर्म सबके ग्रहण करने योग्य, सच्चा धर्म हो सकता है और ये सब बातें जैनधर्ममें ही पाई जाती हैं। इसवाम्ने जैनधर्मको ही यह गौरव प्राप्त है कि वह जीव मात्रका सच्चा धर्म कहला सके। संसारके जीव अनादिकालमें संसार भ्रमण करने हुए नानाप्रकारके दुःख उठा रहे हैं, यहाँ तक कि अनादिकालमें निर्गोद जैसी महा-नीच अवस्थामें पड़े रहकर अनन्तकाल व्यतीत कर रहे हैं और करते रहे हैं। इस महानीच अवस्थामें उद्धान करके यह जीव परमात्मा पद प्राप्त कर सकता है और करता रहा है। यही जैनधर्मका

मुख्य सिद्धान्त है। नीचको उच्च बनाना और उसे उच्चतम कोटि तक पहुँचा देना, यही जैनधर्मका मुख्य काम है। परन्तु शोरूके साथ कहना पड़ता है कि आजकल जैनधर्मने ऐसा विकृतरूप धारण कर लिया है कि वह नीचको उच्च बनाने के बदले उच्च कहलानेवाली जानियों की एकमात्र सम्पत्ति ही बन गया है।

समस्त जीव कषायवश मृदा आपसमें लड़ते रहे हैं और जो विजेता रहे हैं वह अपनेको उच्च और जिनेको जीता है या जितपर कब्जा पाया है उनको नीच समझकर उनपर अनैक प्रकारके अन्याय कर रहे हैं। अध्यायोंमें तो यहाँ तक दम्भूर था कि जिनेको जीतने के लिये उनको मारकर खाजात है और मुरी मजाने के लिये मृगोंमें उनको बाँधी, गुलाम बनाकर दोरोरी तरह मार डाला जाता है। गुलामोंको बेचनेकी यह प्रथा अब दुर्गिरी के लिये ही है। इसका उदाहरण भेष्य अमरीका भागोंमें ही मिलता है। इसका उदाहरण आत्ममें महापुरुष तर परना पडा है। इसका उदाहरण महापुरुष नृगिन प्रथाकी दुर्गिरीमें

इसीकारण जिन अमरीकावालोंने इतना श्रेय प्राप्त किया था, वही अपने इस अभिमानके कारण स्वयं अपमानित हो रहे हैं।

इसीप्रकार जो लोग अपने कुलाभिमानके कारण अपनेको ही धर्मका अधिकारी मानकर दूसरोको नीच मानते और उनको धर्म से वंचित रखना चाहते हैं, क्या वे अपनेको और अपने धर्मको अपमानित नहीं करते हैं ?

भाइयो, मैंने दिगम्बर जैनसम्प्रदायमें जन्म लिया है और आदि पुराण आदि दिगम्बरशास्त्रोंमें यह पढ़ा है कि सर्व मनुष्योंकी एक मनुष्य ही जाति है, जिसमें भिन्न भिन्न आजीविका और भिन्न भिन्न कर्मोंके करनेसे भिन्न भिन्न भेद होगये हैं। श्री गुणभद्र स्वामीने तो उत्तर पुराणमें इस पर यहम उठाकर इस प्रकारकी दलील भी दे डाली है कि चूँकि गाय और घोड़ेके मेलसे न गर्भ रह सकता है और न घोड़ा या बैल पैदा हो सकता है; इसी प्रकार अमरूदके बीजमें अनारका पेड़ उत्पन्न नहीं हो सकता, इसवास्ते इनरी जाति तो भिन्न भिन्न जरूर है; परन्तु मनुष्योंमें तो आपसमें यह भेद नहीं है। यहाँ तो ब्राह्मण भी चमारकी गर्भ धारण कर सकता है और चमार भी ब्राह्मणकी गर्भवती कर सकता है। घोड़े और बैलमें व अमरूद और अनारमें तो सार सार गेमा आरार भेद है कि हर कोई देखते ही बता सकता है, कि यह घोड़ा है और यह बैल है; यह अमरूद है और यह अनार है परन्तु ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आदि मनुष्योंकी आदृतिमें गेमा भेद नहीं है। सभीका मनुष्यके समान आचार है। तब जन्मने जाति-भेद मानना कैसे हो सकता है ?

इसीप्रकार अन्य भी अनेक कथन दिगम्बर जैनशास्त्रोंमें मौजूद हैं। परन्तु आज्ञास्वामीने दिगम्बरोंका यह दावा कि जो जन्मने

माद्वय, क्षत्रिय, या वैश्य हो, वही मोक्ष प्राप्तकर सकता है, बहुत ही आश्चर्यजनक माद्वय होता है। यही नहीं, आजकल तो दिगम्बर जैन मुनियोंका यही एक धर्मप्रचार रह गया है कि सूटके हाथ का और जो विधवाविवाह करते हैं उनके हाथका जल पीना छोड़ दोगे सभी तुम धर्म ग्रहण करनेके पात्र बन सकोगे और सभी हम तुमारे हाथका आहार ले सकेंगे !

देखिये, जीवमात्रका कल्याण करनेवाला, पतित-पावन यह जैनधर्म कहाँ से कहाँ लेजाकर पटका गया है ! कैसी उमकी दुर्दशा की गई है ! कहाँ तो दिगम्बर जैनधर्मके परमाचार्य समन्तभद्रनामी यह बताते हैं कि पारश्वानकी और नाद भी यदि जैनधर्म पर भ्रष्टान से आने, तो दोनोंके समान पूजनीय है, और वहाँ आजकलके हमारे दिगम्बर भाषु ऐसा भ्रष्टान फैलाने पित्त हैं। जैसी दराने यदि विद्वान्मानोंसे अपने अन्तर विचार और धर्म पर होना हुआ यह अन्याय प्रकट करनेका मौका न मिले, तो फिर आपकी जान सहेने हैं कि उमका परिणाम क्या होगा। उमका कारण मैं भीमान पंडित मुनिराजजीसे और इस व्याख्यानमात्रका प्रपञ्च करनेवाले जैन-गुरु गंधर्व कीर्तिशः धन्यवाद देना है।

कहा कि मोक्षप्रद-मात्रमात्रकी सभी बातें माननेसे भीकार नहीं है, बल्कि समझने से ही। उनसे भी अनेक विद्वानों का मत है, जो जो इसमें उनका मुनानुसार मानेगे नहीं वह सराफा है बल्कि उनसे और उनके जो बुर होगया हो; परन्तु दिगम्बरोंके मतान पर विचार नहीं करना है, जिससे जैनधर्मको धर्मकी बातें हो जिसका वह नीचे निरा निरा है। वे यह सब सुन गलत न हो करने हैं कि इस, वही यह कि अन्तर से ही, और भी अन्तर में

मनुष्य उसी प्रकार मोक्ष पा सकते हैं और मोक्ष पानेकी कोशिश कर सकते हैं जिस प्रकार कोई ब्राह्मण क्षत्रिय या वैश्य। इससे यह कहा जा सकता है कि सच्चे धर्मका जो लक्षण है, वह अब तक श्वेताम्बरोंमें मौजूद है और दिगम्बरोंने उसको खो दिया है, और यदि कोई निशान बाकी रह भी गया है तो जी जानसे उसके मिटानेकी कोशिशकी जा रही है। ऐसी हालतमें यदि यह कहा जाय कि इस वक्त धर्मकी कुञ्जी श्वेताम्बरोंके ही हाथमें रह गई है, तो कुछ बेजा न होगा।

भाइयो, इस मामलेमें यदि मुझको आप पर ईर्ष्या उत्पन्न हो, तो कोई आश्चर्य नहीं। आपको यह मौका प्राप्त है कि धर्मका दरवाजा दुनियाँ भरके ऊँच-नीच सभी मनुष्योंके वास्ते खोलकर उनको फल्याणके रास्ते पर लगा दें।

यह सच है कि आपके साधु शूद्रोंको भी दीक्षा देकर अपनी उदारताका परिचय देते हैं; परन्तु धर्मसे अनजान १०-२०-५० लोगोंको साधु बनाकर भिक्षावृत्ति पर लगा देनेमें क्या होता है? पहले तो जैन भावक बनानेकी जरूरत है और सभी उनमें से जैन-साधु हो सकते हैं।

भाइयो, आपको तो जैनधर्मके प्रचारका एक महान् पीड़ा उठाना पारिए और एक भारतवर्ष ही क्या किन्तु ईसाइयोंकी तरह यूँप्योंके बोनो बोनोमें इस धर्मकी घोषणा करनेका प्रयत्न करना पारिये।

आप धनसाथ हैं और उदार हैं, हमसबमें आप सब बुद्ध कर सकते हैं। गिरा मनमें आनेकी देर है। पानीतानामें आरने जैन-मन्दिरोंका एक नगर ही बसा दिया है। यदि एक जगह पर इतने मन्दिर न बनाकर दूर दूर देशोंमें धर्म प्रचारक मन्दिर बनाये गये

तो, तो आज दुनियाँ भरमें जैनधर्म फैला हुआ होता और आपका
गान होता ।

अब भी आप मिशनरियोंकी तरह हजारों उपदेशक भुमा स-
हैं और लाखों करोड़ों पुस्तकें छपाकर बाँट सकते हैं ।

[-३२]

सूरजभानु वकील ।

પં. સુખસાલજી તથા પં. બેચરાસ સિખિન
અને સંપાદિત પુસ્તકો.

જૈન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર

પ્રાચીન સુખસાલજી સંપત્રી
પ્રાચીન બેચરાસ સંપત્રી

[ક્રમ ૩]

[પ્રથમ ભાગ]

મહાત્માજીના કહેવાથી જાણીએ કે જૈન ધર્મમાં બ્રહ્મચર્ય
ઉપર બહુ મહત્વ છે. પંડિતોએ પણ બહુ મહત્વ આપ્યું છે. સાચું
પણ આપવામાં આવેલ છે. જૈન ધર્મમાં બ્રહ્મચર્ય એ નામનો
ઉત્તમ આશ્રમ છે.

સન્મતિ તકે ભાગ પાંચ-સંસ્કૃત દરેક ભાગના રૂપિયા ૧૦-૦-૦
 સન્મતિ તકે ભાગ છઠો વિશિષ્ટ પ્રસ્તાવના તથા

પરિશિષ્ટોથી અલગે ગૂજરાતી ભાષામાં

૧-૮-

ન્યાયાવતાર

(૫. સુખલાલ)

૦-૪-

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ

"

૦-૧-૦

અનેકાનવાદની મર્યાદા

"

૦-૨-૦

નવકાંઠ મંત્રનું રહસ્ય

"

૦-૧-૦

કર્મ મય ચાર-દિંદી

"

૪-૮-૦

યોગદર્શન-દિંદી

"

૧-૮-૦

જન દર્શન

(૫. બેચરજીસ)

૨-૦-૦

પ્રાકૃત વ્યાકરણ

"

૪-૦-૦

પાર્શ્વજીવનના નમુના

"

૧-૧૨-૦

પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા

"

૧-૪-૦

અમદાવાદ મહાવીરના દરેક ઉપાસકો

"

૦-૮-૦

ઉપાસકોના અનુચાર

"

૧-૦-૦

અમદાવાદ મહાવીરની મમ કથાઓ

"

૧-૦-૦

કાવ્યના મુખ્યત્વે અનુચાર

"

૦-૧-૦

મહાવીર એવરે મહિમા

"

૨-૦-૦

જેન સ્વાધ્યયન વિષયક સારાંશ અને દાન

"

૨-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૧-૨

"

૬-૦-૦

કવિ-ગો.ક. અને ગુજરાતી ભાષાના દરેક

"

૧૦-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૨-૩ અને ૩-૪

"

૧૦-૦-૦

(૧-૧૧ અને ૧-૧૨)

"

૧૦-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૩-૪

"

૧૦-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૪-૫

"

૧૦-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૫-૬

"

૧૦-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૬-૭

"

૧૦-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૭-૮

"

૧૦-૦-૦

અમદાવાદી મુલ્ય ભાગ ૮-૯

"

૧૦-૦-૦

